

www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi

ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

Ibn Khaldun's Theory of Urbanization and Urban Space Analysis

*İbn Haldun'un Kentleşme Kuramı ve Kentsel Mekân Çözümlemesi**

Vildan Armağan**

Abstract: The subject of this study is the conceptual richness of urban space, one of the important branches of urban theory, which has been defined in many ways throughout urban history and has reached the present day with various qualities. While the conceptual richness is largely formed by Western-origin theories, contributions from Eastern geography also exist. At this point, Ibn Khaldun's distinction between the Bedouin and the Hadari is important because it is one of the first archetypes we encounter in social science and urban studies. Ibn Khaldun's theoretical approaches to the formation of the city also include urban space.

This study aims to reinterpret the meaning of urban space by including the missing Eastern geography. After taking the definitions of urban space obtained from Western sources as a starting point, it shifts its perspective to the East and reveals Ibn Khaldun's characteristics of urban space. The method of the study is content analysis using a comparative approach within an interpretive framework. The theorists selected to obtain the concept of urban space are: G. Childe (1950), E. Durkheim (1982), F. Tönnies (2001), H. Pirenne (1982), G. Sjöberg (1955), M. Weber (2012), G. Simmel (2017), H. Lefebvre (2014), D. Harvey (2013), M. Castells (2020). As can be seen in the text, a literature review was conducted with the support of other studies.

Content analysis was performed on the relevant sections of Ibn Khaldun's Muqaddimah I (2022a) and Muqaddimah II (2022b) based on the urban space characteristics identified here; Six themes were identified using a deductive method, and one theme was determined to be Ibn Khaldun's original urban space quality, completing the seven themes. The themes obtained were compared with the previously identified urban space qualities in the Evaluation section, and the similarities and differences between the literature of the two different geographies were discussed. The article concludes that Ibn Khaldun's urban space characteristics remain valid for defining today's cities and share commonalities with Western literature. In this sense, this study contributes to the literature by revealing the potential of Ibn Khaldun's Muqaddimah I and II, from Eastern literature, to be one of the fundamental sources for urban theory studies.

* This article was first presented as an abstract at the 3rd Turkish Islamic Political Thought Congress, hosted by Aksaray University on October 9-11, 2025, and has since been expanded and published as a full text.

Bu makale, 9-11 Ekim 2025 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi'nde gerçekleştirilen 3. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresinde özet metin olarak sunulduktan sonra genişletilerek tam metin haline getirilmiştir.

** Res. Asst. Dr., Aksaray University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration

Arş. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1702-6154>

vildanyildirim@aksaray.edu.tr

Cite as/ Atıf: Armağan, V. (2026). Ibn Khaldun's theory of urbanization and urban space analysis / İbn Haldun'un kentleşme kuramı ve kentsel mekân çözümlemesi. *Turkish Studies-Comparative Religious Studies*, 21(Ö1), 99-152. [Special Issues Dedicated to Prof. Dr. Mahmut Özer]. Ankara Bilim University Publications.

<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudie.88600>

Received/Geliş: 26 November/Kasım 2025

Accepted/Kabul: 15 September/Eylül 2026

Published/Yayın: 20 September/Eylül 2026

Checked by plagiarism software

Keywords: Urban Theories, Ibn Khaldun, Urban Space, Middle Ages Cities, Muqaddimah I, Muqaddimah II

Öz: Çalışmanın konusu, kent kuramlarının önemli dallarından biri olan kentsel mekân ve onun kent tarihi boyunca pek çok açıdan tanımlanan; çeşitli nitelikler edinerek günümüze ulaşan kavramsal zenginliğidir. Bu kavramsal zenginliği oluşturan daha çok Batı menşeli kuramlar iken Doğu coğrafyasının da katkıları mevcuttur. Bu noktada İbn Haldun'un bedevi-hadari ayrımı, toplum bilimi ve kentbilimde ilk karşımıza çıkan arketiplerden biri olması nedeniyle önemlidir. İbn Haldun'un kentin oluşumuna dair kuramsal yaklaşımları kentsel mekânı da içermektedir. Kentsel mekânın anlamını, eksik kalan Doğu coğrafyasını dâhil ederek yeniden yorumlamayı amaçlayan bu çalışma; Batılı kaynaklardan elde ettiği kentsel mekân tanımlamalarını başlangıç noktası aldıktan sonra perspektifi Doğu'ya çevirip İbn Haldun'un kentsel mekân özelliklerini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın yöntemi yorumsamacı yaklaşım çerçevesinde karşılaştırmalı yöntemle yapılan içerik analizidir. Kentsel mekân kavramını elde etmek için seçilen kuramcılar: G. Childe (1950), E. Durkheim (1982), F. Tönnies (2001), H. Pirenne (1982), G. Sjöberg (1955), M. Weber (2012), G. Simmel (2017), H. Lefebvre (2014), D. Harvey (2013), M. Castells (2020) olmak üzere on eserdir ve metin içinde görülebileceği üzere başka çalışmalarla da desteklenerek literatür taraması yapılmıştır. Buradan ulaşılan kentsel mekân nitelikleriyle İbn Haldun'un Mukaddime I (2022a) ve Mukaddime II (2022b) eserlerinin ilgili kısımlarına içerik analizi yapılmış; dedüktif yöntemle 6 tema belirlenmiş, bir temanın İbn Haldun'un orjinal kentsel mekân niteliği olduğu belirlenerek 7 temaya tamamlanmıştır. Elde edilen temalarla daha önce yapılan kentsel mekân nitelikleri Değerlendirme kısmında kıyaslanmış, iki farklı coğrafyaya ait literatürün benzeyen ve ayrışan yönleri tartışılmıştır. Makalenin sonucunda, İbn-i Haldun'un kentsel mekân özellikleri hem günümüz kentlerini tanımlamak için geçerliliğini korumaktadır hem de Batı literatürüyle ortak yönleri sahiptir. Bu anlamda bu çalışma, kent kuramları çalışmalarının temel kaynaklarından birinin Doğu literatüründen İbn Haldun'un Mukaddime I ve II eserleri olma potansiyelini ortaya koyması bakımından literatüre katkı yapmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kent Kuramları, Kentsel Mekân, İbn-i Haldun, Orta Çağ Kentleri, Mukaddime I, Mukaddime II

Structured Abstract:

This study aims to explain the concept of urban space based on Ibn Khaldun's *Muqaddimah I* and *Muqaddimah II*. In these works, Ibn Khaldun presents a profile of urban space while discussing the distinctions between rural and urban areas, nomadic and sedentary societies, and the stages of urbanisation. Ibn Khaldun's descriptions of urban space share both common and divergent aspects with Western literature. Despite these findings, the literature on urban space largely consists of Western sources, overlooking theoretical studies of Eastern origin. Therefore, this study aims to interpret the meaning of the concept of urban space, a component of urban theories, through a comparison of East and West. A Western-specific definition of urban space has been constructed through a limited literature review focusing on significant historical developments that shaped the spatial structure of the city. The cumulative characteristics of urban space, derived from selected literature from antiquity to the present day, have been used as references in readings of Ibn Khaldun's *Muqaddimah I* (2022a) and *Muqaddimah II* (2022b). The theorists selected to derive the concept of urban space are: G. Childe (1950), E. Durkheim (1982), F. Tönnies (2001), H. Pirenne (1982), G. Sjöberg (1955), M. Weber (2012), G. Simmel (2017), H. Lefebvre (2014), D. Harvey (2013), and M. Castells (2020).

The research is based on the first, second and third parts (up to the sixteenth chapter) of Ibn Khaldun's *Muqaddimah I* (2022a), and the fourth and fifth parts of *Muqaddimah II* (2022b) were read using a deductive method; the urban space characteristics identified in the previous section of the article were traced. During these readings, notes were taken to evaluate Ibn Khaldun's unique characteristics of urban space, which define urban space, through induction. As a result of the content analysis of the specified sections of Ibn Khaldun's work, covering a total of 550 pages, the characteristics that urban space should possess, according to Ibn Khaldun, have been categorised into seven themes. These are six themes obtained through deductive reasoning: economic, administrative, professions and division of labour, social life, architecture, and population; and seven categories obtained through inductive reasoning: geographical characteristics.

Within the scope of this research, the concept of urban space has been explained based on urban theories. In addition, the concepts of Bedouin-settled societies and *asabiyyah* have been clarified through a literature review of *Muqaddimah I* and *Muqaddimah II*. Additionally, a literature review of *Muqaddimah I* and *Muqaddimah II* has clarified the concepts of Bedouin-settled and *asabiyyah*. This analysis is based on a literature review of the works *Muqaddimah I* and *Muqaddimah II*. The following section is a work analysis and, consequently, a section outlining the characteristics of urban space. These characteristics are:

1. Economic Characteristics
2. Administrative Characteristics
3. Professions and Division of Labour
4. Geographical Characteristics
5. Social Life
6. Population
7. Architecture and Housing

There are seven of these. Ibn Khaldun did not explicitly define urban space in his works; instead, he identified the social and physico-geographical characteristics of a city. In this study, based on these descriptions, the characteristics of urban space were determined using a deductive method and compared with Western literature that explicitly defines the concept of urban space.

The method of the study is content analysis, which is a qualitative research method conducted using a comparative approach within an interpretive framework. Content analysis is an appropriate method for determining and analysing the nature of social events and situations. In content analysis, the texts and documents identified as targets are analysed, themes/categories are created, classification is performed, and evidence related to the meaning obtained after the analysis is presented (Metin and Ünal, 2022, p. 276). In this study, the concept forming the basis of content analysis is urban space, and the totality of information regarding this concept was obtained through a literature review focusing on selected literature. Subsequently, the sections of Ibn Khaldun's works *Muqaddimah I* (2022a) and *II* (2022b) covering the aforementioned topics of bedouinism, urbanism, state administration, cities, and towns were examined to refine the characteristics of

urban space. Ibn Khaldun does not explicitly use the concept of urban space in the aforementioned works. This approach directs the research towards an interpretative ground, requiring deductions to be made using the inductive method. Therefore, while examining Ibn Khaldun's aforementioned works, which were determined as the target text, the definitions of urban space reached in the first part of this study were used as reference information.

The clearest conclusion of the study is that Western literature and Ibn Khaldun's formulation of urban space coincide in six of the seven categories. While Ibn Khaldun addressed geographical and topographic factors in urban space, they Ibn Khaldun addressed geographical and topographic factors in urban space, which Western literature overlooked. It contradicts the prevailing Western literature view of the city as a place of freedom, intellectual struggle, and class conflict. According to Ibn Khaldun, urban society evolves not to increase its freedoms but to increase its prosperity. He argues that the city is a society dominated by a ruler, composed of conformists and those who have lost their courage. Urban theories must reconcile the city's spatial form with its social processes. In other words, urban sociology, spatial consciousness, and geographical characteristics must be compatible in the definition of the city (Harvey, 2013, p. 28). Ibn Khaldun's spatial analysis shows that he developed an urban theory by framing the evolution of Bedouin communities into modern societies as dependent on geographical conditions and social change. Irwin (2021, p. 87), who researched Ibn Khaldun, stated that he experienced both urban and nomadic life, made extensive observations, and became an expert in negotiations with Berber and Arab tribes living in settlements and plateaus in the middle of the desert. He also stated that Ibn Khaldun "learned a lot from the experiences of life in the city's backyard". Despite its many similarities with Western literature, no reference is made to Ibn Khaldun, who was from Islamic geography (Irwin, 2021; Meriç, 2015, p. 276). This is attributed to the fact that the interest of Western thinkers, who dominated urban science literature, in the East, which had faded after the Crusades, resumed in the 1800s due to colonialism.

Keywords: urban theories, Ibn Khaldun, urban space, Middle Ages cities, Muqaddimah I, and Muqaddimah II.

ملخص منظم

تهدف هذه الدراسة إلى شرح مفهوم الفضاء الحضري استناداً إلى «المقدمة الأولى» و«المقدمة الثانية» لابن خلدون. وفي هذين العملين، يقدم ابن خلدون صورة عامة للفضاء الحضري أثناء مناقشته للفروق بين المناطق الريفية والحضرية، والمجتمعات البدوية والمستقرة ومراحل التحضر. تشترك أوصاف ابن خلدون للفضاء الحضري في جوانب مشتركة وأخرى متباينة مع الأدبيات الغربية. وعلى الرغم من هذه النتائج، فإن الأدبيات المتعلقة بالفضاء الحضري تتألف إلى حد كبير من مصادر غربية، متجاهلة الدراسات النظرية ذات الأصل الشرقي. ولذلك تهدف هذه الدراسة إلى تفسير معنى مفهوم الفضاء الحضري، وهو أحد مكونات النظريات الحضرية، من خلال مقارنة بين الشرق والغرب. وقد تم وضع تعريف خاص بالغرب للفضاء الحضري من خلال مراجعة محدودة للأدبيات ركزت على التطورات التاريخية المهمة التي شكلت البنية المكانية للمدينة. واستخدمت الخصائص التراكمية للفضاء الحضري، المستمدة من أدبيات مختارة من العصور القديمة وحتى يومنا هذا، كمرجع في قراءات «مقدمة» ابن خلدون الأولى (2022) و«مقدمة» ابن خلدون الثانية (2022). والمفكرون الذين تم اختيارهم لاستنباط مفهوم M. Castells (2020)، و D. Harvey (2013)، و H. Lefebvre (2014)، و G. Simmel (2017)، و Weber (2012)، و H. Pirenne (1982)، و G. Sjoborg (1955)، و M. (2001)، و F. Tounis (1982)، و J. دوركهيم (1950)، و ج. تشايلد (1950)، و إ. دوركهيم (1982)، و ف. تونيس (2001).

ويستند هذا البحث إلى الأجزاء الأول والثاني والثالث (حتى الفصل السادس عشر) من «مقدمة» ابن خلدون الأولى (2022)، كما تمت قراءة الجزأين الرابع والخامس من «مقدمة» ابن خلدون الثانية (2022) باستخدام المنهج الاستنباطي؛ حيث تم تتبع خصائص الفضاء الحضري التي تم تحديدها في القسم السابق من المقالة. وأثناء هذه القراءات، تم تدوين ملاحظات لتقييم الخصائص الفريدة التي حددها ابن خلدون للمساحة الحضرية، والتي تُعرّف المساحة الحضرية، وذلك من خلال الاستقراء. ونتيجة لتحليل محتوى الأقسام المحددة من عمل ابن خلدون التي تغطي ما مجموعه 550 صفحة، تم تصنيف الخصائص التي ينبغي أن يتحلى بها الفضاء الحضري، وفقاً لابن خلدون، إلى سبعة محاور، وهي ستة محاور تم التوصل إليها من خلال الاستدلال الاستنباطي: الاقتصاد، والإدارة، والمهن وتقسيم العمل، والحياة الاجتماعية، والعمارة والسكان؛ وسبع فئات تم التوصل إليها من خلال الاستدلال الاستقرائي: الخصائص الجغرافية

في نطاق هذا البحث، تم شرح مفهوم الفضاء الحضري استناداً إلى النظريات الحضرية. بالإضافة إلى ذلك، تم توضيح مفاهيم المجتمعات البدوية المستقرة و«العصبية» من خلال مراجعة الأدبيات الخاصة بـ«المقدمة الأولى» و«المقدمة الثانية». كما ساهمت مراجعة الأدبيات الخاصة بـ«المقدمة الأولى» و«المقدمة الثانية» في توضيح مفاهيم «المجتمعات البدوية المستقرة» و«العصبية». يستند هذا التحليل إلى مراجعة أدبيات مؤلفي «المقدمة الأولى» و«المقدمة الثانية». ويُعد القسم التالي تحليلاً للمؤلفين، وبالتالي، قسماً يحدد خصائص الفضاء الحضري. وهذه الخصائص هي

1. الخصائص الاقتصادية

2. الخصائص الإدارية

المهن وتقسيم العمل 3.

الخصائص الجغرافية 4.

الحياة الاجتماعية 5.

السكان 6.

العمارة والإسكان 7.

وهناك سبع خصائص من هذا القبيل. لم يُعرّف ابن خلدون الفضاء الحضري صراحةً في مؤلفاته؛ بل حدد بدلاً من ذلك الخصائص الاجتماعية والجغرافية الطبيعية للمدينة. وفي هذه الدراسة، وبناءً على هذه الأوصاف، تم تحديد خصائص الفضاء الحضري باستخدام المنهج الاستنباطي ومقارنتها بالأدبيات الغربية التي تُعرّف مفهوم الفضاء الحضري صراحةً.

وتتمثل منهجية الدراسة في تحليل المحتوى، وهي طريقة بحث نوعية تُجرى باستخدام نهج مقارن ضمن إطار تفسيري. ويُعد تحليل المحتوى طريقة مناسبة لتحديد وتحليل طبيعة الأحداث والمواقف الاجتماعية. في تحليل المحتوى، يتم تحليل النصوص والوثائق المحددة كأهداف وإنشاء الموضوعات/الفئات، وإجراء التصنيف، وعرض الأدلة المتعلقة بالمعنى المستخلص بعد التحليل (ميتين وأونال، 2022، ص. 276). وفي هذه الدراسة، يمثل «الفضاء الحضري» المفهوم الذي يشكل أساس تحليل المحتوى، وقد تم الحصول على مجمل المعلومات المتعلقة بهذا المفهوم من خلال مراجعة الأدبيات التي ركزت على مراجع مختارة. وبعد ذلك، تم فحص الأقسام من مؤلفات ابن خلدون «المقدمة» الجزء الأول (2022أ) والجزء الثاني (2022ب) التي تغطي الموضوعات المذكورة أعلاه، وهي البدوية، والحضرية، وإدارة الدولة، والمدن، والبلدات وذلك لتحديد خصائص الفضاء الحضري بدقة. ولا يستخدم ابن خلدون مفهوم الفضاء الحضري صراحةً في المؤلفات المذكورة أعلاه. ويوجه هذا النهج البحث نحو أرضية تفسيرية، تتطلب إجراء استنتاجات باستخدام المنهج الاستقرائي. ولذلك، أثناء دراسة أعمال ابن خلدون المذكورة أعلاه، والتي تم تحديدها باعتبارها النص المستهدف، تم استخدام تعريفات الفضاء الحضري التي تم التوصل إليها في الجزء الأول من هذه الدراسة كمعلومات مرجعية.

وأبرز استنتاج للدراسة هو أن الأدبيات الغربية وصياغة ابن خلدون للفضاء الحضري تتطابقان في ست فئات من أصل سبع. في حين تناول ابن خلدون العوامل الجغرافية والطوبوغرافية في الفضاء الحضري، التي أغفلتها الأدبيات الغربية. ويتعارض ذلك مع الرؤية السائدة في الأدبيات الغربية للمدينة باعتبارها مكاناً للحرية والصراع الفكري والصراع الطبقي. ووفقاً لابن خلدون، فإن المجتمع الحضري يتطور ليس لزيادة حريته بل لزيادة ازدهاره. ويجادل بأن المدينة هي مجتمع يهيمن عليه حاكم، ويتألف من الملتزمين بالقواعد ومن فقدوا شجاعتهم. يجب أن توفق النظريات الحضرية بين الشكل المكاني للمدينة وعملياتها الاجتماعية. بعبارة أخرى، يجب أن تكون علم الاجتماع الحضري، والوعي المكاني، والخصائص الجغرافية متوافقة في تعريف المدينة (هارفي، 2013، ص. 28). يُظهر التحليل المكاني لابن خلدون أنه طور نظرية حضرية من خلال تأطير تطور المجتمعات البدوية إلى مجتمعات حديثة باعتباره متوقفاً على الظروف الجغرافية والتغير الاجتماعي. وقد ذكر إيروين (2021، ص. 87)، الذي أجرى أبحاثاً عن ابن خلدون، أنه عاش تجربة الحياة الحضرية والبدوية على حد سواء، وأجرى ملاحظات مستفيضة، وأصبح خبيراً في المفاوضات مع القبائل البربرية والعربية التي تعيش في مستوطنات وهضاب في وسط الصحراء. كما ذكر أن ابن خلدون «تعلم الكثير من تجارب الحياة في ضواحي المدينة». وعلى الرغم من أوجه التشابه العديدة مع الأدبيات الغربية، لم تُشر إلى ابن خلدون الذي ينتمي إلى الجغرافيا الإسلامية (إيروين، 2021؛ ميريتش، 2015، ص. 276). ويُعزى ذلك إلى حقيقة أن اهتمام المفكرين الغربيين، الذين هيمتوا على أدبيات علم المدن، بالشرق — والذي كان قد تلاشى بعد الحروب الصليبية — استؤنف في القرن التاسع عشر بسبب الاستعمار.

الكلمات المفتاحية: النظريات الحضرية، ابن خلدون، الفضاء الحضري، مدن العصور الوسطى، «المقدمة الأولى»، و«المقدمة».

Résumé Structuré:

Cette étude vise à expliquer le concept d'espace urbain à partir des ouvrages d'Ibn Khaldoun intitulés « Muqaddimah I » et « Muqaddimah II ». Dans ces ouvrages, Ibn Khaldoun dresse un portrait de l'espace urbain tout en abordant les distinctions entre les zones rurales et urbaines, les sociétés nomades et sédentaires, ainsi que les étapes de l'urbanisation. Les descriptions de l'espace urbain par Ibn Khaldoun présentent à la fois des points communs et des divergences avec la littérature occidentale. Malgré ces constatations, la littérature sur l'espace urbain se compose en grande partie de sources occidentales, négligeant les études théoriques d'origine orientale. Par conséquent, cette étude vise à interpréter la signification du concept d'espace urbain, composante des théories urbaines, à travers une comparaison entre l'Orient et l'Occident. Une définition de l'espace urbain propre à l'Occident a été élaborée à partir d'une revue de la littérature restreinte, axée sur les évolutions historiques majeures qui ont façonné la structure spatiale de la ville. Les caractéristiques cumulatives de l'espace urbain, tirées d'une sélection d'ouvrages allant de l'Antiquité à nos jours, ont servi de références pour l'analyse de la *Muqaddimah I* (2022a) et de la *Muqaddimah II* (2022b) d'Ibn Khaldoun. Les théoriciens retenus pour élaborer le concept d'espace urbain sont : G. Childe (1950), E. Durkheim (1982), F. Tönnies (2001), H. Pirenne (1982), G. Sjoberg (1955), M. Weber (2012), G. Simmel (2017), H. Lefebvre (2014), D. Harvey (2013) et M. Castells (2020).

La recherche s'appuie sur les première, deuxième et troisième parties (jusqu'au seizième chapitre) de la *Muqaddimah I* d'Ibn Khaldoun (2022a), ainsi que sur les quatrième et cinquième parties de la *Muqaddimah II* (2022b), qui ont été lues selon une méthode déductive ; les caractéristiques de l'espace urbain identifiées dans la section précédente de l'article y ont été retracées. Au cours de ces lectures, des notes ont été prises afin d'évaluer, par induction, les caractéristiques propres à l'espace urbain définies par Ibn Khaldoun. À l'issue de l'analyse de contenu des sections spécifiées de l'œuvre d'Ibn Khaldoun, couvrant au total 550 pages, les caractéristiques que l'espace urbain devrait posséder, selon Ibn Khaldoun, ont été classées en sept thèmes. Il s'agit de six thèmes obtenus par raisonnement déductif : l'économie, l'administration, les professions et la division du travail, la vie sociale, l'architecture et la population ; et de sept catégories obtenues par raisonnement inductif : les caractéristiques géographiques.

Dans le cadre de cette recherche, le concept d'espace urbain a été expliqué à partir des théories urbaines. De plus, les concepts de « sociétés sédentaires issues des Bédouins » et d'« asabiyyah » ont été clarifiés grâce à une analyse documentaire de la **Muqaddimah I** et de la **Muqaddimah II**. Par ailleurs, cette analyse documentaire a permis de clarifier les concepts de « sociétés sédentaires issues des Bédouins » et d'« asabiyyah ». Cette analyse repose sur une revue de la littérature des ouvrages **Muqaddimah I** et **Muqaddimah II**. La section suivante est une analyse de ces ouvrages et, par conséquent, une section décrivant les caractéristiques de l'espace urbain. Ces caractéristiques sont les suivantes :

1. Caractéristiques économiques
2. Caractéristiques administratives
3. Professions et division du travail
4. Caractéristiques géographiques
5. Vie sociale
6. Population
7. Architecture et logement

Il y en a sept au total. Ibn Khaldoun n'a pas défini explicitement l'espace urbain dans ses ouvrages ; il a plutôt identifié les caractéristiques sociales et physico-géographiques d'une ville. Dans cette étude, sur la base de ces descriptions, les caractéristiques de l'espace urbain ont été déterminées à l'aide d'une méthode déductive et comparées à la littérature occidentale qui définit explicitement le concept d'espace urbain.

La méthode utilisée est l'analyse de contenu, une méthode de recherche qualitative menée selon une approche comparative dans un cadre interprétatif. L'analyse de contenu est une méthode appropriée pour déterminer et analyser la nature des événements et des situations sociales. Dans le cadre de l'analyse de contenu, les textes et documents identifiés comme cibles sont analysés, des thèmes ou catégories sont créés, une classification est effectuée, et les éléments probants liés à la signification obtenue à l'issue de l'analyse sont présentés (Metin et Ünal, 2022, p. 276). Dans cette étude, le concept qui constitue la base de l'analyse de contenu est l'espace urbain, et l'ensemble des informations relatives à ce concept a été obtenu grâce à une revue de la littérature axée sur des ouvrages sélectionnés. Par la suite, les sections des ouvrages d'Ibn Khaldoun, **Muqaddimah I** (2022a) et *II* (2022b), traitant des thèmes susmentionnés – le bédouinat, l'urbanisme, l'administration de l'État, les villes et les bourgs – ont été examinées afin de préciser les caractéristiques de l'espace urbain. Ibn Khaldoun n'utilise pas explicitement le concept d'espace urbain dans les ouvrages susmentionnés. Cette approche oriente la recherche vers un terrain interprétatif, nécessitant de tirer des déductions à l'aide de la méthode inductive. Par conséquent, lors de l'examen des ouvrages susmentionnés d'Ibn Khaldoun, qui ont été désignés comme textes cibles, les définitions de l'espace urbain établies dans la première partie de cette étude ont servi de référence.

La conclusion la plus évidente de cette étude est que la littérature occidentale et la formulation de l'espace urbain par Ibn Khaldoun coïncident dans six des sept catégories. Si Ibn Khaldoun a abordé les facteurs géographiques et topographiques de l'espace urbain, ceux-ci ont été négligés par la littérature occidentale. Cela contredit la vision dominante de la littérature occidentale selon laquelle la ville est un lieu de liberté, de lutte intellectuelle et de conflit de classes. Selon Ibn Khaldoun, la société urbaine évolue non pas pour accroître ses libertés, mais pour accroître sa prospérité. Il soutient que la ville est une société dominée par un dirigeant, composée de conformistes et de ceux qui ont perdu leur courage. Les théories urbaines doivent concilier la

forme spatiale de la ville avec ses processus sociaux. En d'autres termes, la sociologie urbaine, la conscience spatiale et les caractéristiques géographiques doivent être compatibles dans la définition de la ville (Harvey, 2013, p. 28). L'analyse spatiale d'Ibn Khaldoun montre qu'il a développé une théorie urbaine en situant l'évolution des communautés bédouines vers des sociétés modernes comme dépendante des conditions géographiques et des changements sociaux. Irwin (2021, p. 87), qui a mené des recherches sur Ibn Khaldoun, a indiqué que celui-ci avait connu à la fois la vie urbaine et la vie nomade, qu'il avait mené des observations approfondies et qu'il était devenu un expert dans les négociations avec les tribus berbères et arabes vivant dans des campements et sur les plateaux au cœur du désert. Il a également souligné qu'Ibn Khaldoun « a beaucoup appris des expériences de la vie dans l'arrière-pays de la ville ». Malgré ses nombreuses similitudes avec la littérature occidentale, aucune référence n'est faite à Ibn Khaldoun, issu de la géographie islamique (Irwin, 2021 ; Meriç, 2015, p. 276). Cela s'explique par le fait que l'intérêt des penseurs occidentaux, qui dominaient la littérature sur les sciences urbaines, pour l'Orient – intérêt qui s'était estompé après les croisades – a repris au XIXe siècle en raison du colonialisme.

Mots-clés : théories urbaines, Ibn Khaldoun, espace urbain, villes du Moyen Âge, Muqaddimah I et Muqaddimah II.

Resumen Estructurado:

El presente estudio tiene como objetivo explicar el concepto de espacio urbano basándose en la «Muqaddimah I» y la «Muqaddimah II» de Ibn Jaldún. En estas obras, Ibn Jaldún presenta un perfil del espacio urbano al tiempo que analiza las diferencias entre las zonas rurales y urbanas, las sociedades nómadas y sedentarias, y las etapas de la urbanización. Las descripciones del espacio urbano que ofrece Ibn Jaldún comparten aspectos tanto comunes como divergentes con la literatura occidental. A pesar de estas conclusiones, la bibliografía sobre el espacio urbano se compone en gran medida de fuentes occidentales, pasando por alto los estudios teóricos de origen oriental. Por lo tanto, este estudio pretende interpretar el significado del concepto de espacio urbano, un componente de las teorías urbanas, mediante una comparación entre Oriente y Occidente. Se ha elaborado una definición del espacio urbano específica de Occidente mediante una revisión bibliográfica limitada, centrada en los acontecimientos históricos significativos que configuraron la estructura espacial de la ciudad. Las características acumulativas del espacio urbano, derivadas de la bibliografía seleccionada desde la Antigüedad hasta la actualidad, se han utilizado como referencias en la lectura de la *Muqaddimah I* (2022a) y la *Muqaddimah II* (2022b) de Ibn Jaldún. Los teóricos seleccionados para derivar el concepto de espacio urbano son: G. Childe (1950), E. Durkheim (1982), F. Tönnies (2001), H. Pirenne (1982), G. Sjöberg (1955), M. Weber (2012), G. Simmel (2017), H. Lefebvre (2014), D. Harvey (2013) y M. Castells (2020).

La investigación se basa en la primera, segunda y tercera partes (hasta el capítulo XVI) de la Muqaddimah I de Ibn Jaldún (2022a), y en la cuarta y quinta partes de la Muqaddimah II (2022b), que se leyeron utilizando un método deductivo; se rastrearon las características del espacio urbano identificadas en la sección anterior del artículo. Durante estas lecturas, se tomaron notas para evaluar, mediante inducción, las características únicas del espacio urbano según Ibn Jaldún, que definen dicho espacio. Como resultado del análisis de contenido de las secciones especificadas de la obra de Ibn Jaldún, que abarcan un total de 550 páginas, las características que, según Ibn Jaldún, debe poseer el espacio urbano se han clasificado en siete temas. Se trata de seis temas obtenidos mediante razonamiento deductivo: economía, administración, profesiones y división del trabajo, vida social, arquitectura y población; y siete categorías obtenidas mediante razonamiento inductivo: características geográficas.

En el marco de esta investigación, se ha explicado el concepto de espacio urbano basándose en las teorías urbanas. Además, se han aclarado los conceptos de «sociedades beduinas sedentarias» y «asabiyyah» mediante una revisión bibliográfica de la Muqaddimah I y la Muqaddimah II. Asimismo, dicha revisión bibliográfica ha permitido aclarar los conceptos de «sociedades beduinas sedentarias» y «asabiyyah». Este análisis se basa en una revisión bibliográfica de las obras Muqaddimah I y Muqaddimah II. La siguiente sección constituye un análisis de estas obras y, por consiguiente, una sección en la que se esbozan las características del espacio urbano. Dichas características son:

1. Características económicas
2. Características administrativas

3. Profesiones y división del trabajo

4. Características geográficas

5. Vida social

6. Población

7. Arquitectura y vivienda

Son siete en total. Ibn Jaldún no definió explícitamente el espacio urbano en sus obras; en su lugar, identificó las características sociales y físico-geográficas de una ciudad. En este estudio, basándose en estas descripciones, se determinaron las características del espacio urbano mediante un método deductivo y se compararon con la literatura occidental que define explícitamente el concepto de espacio urbano.

El método del estudio es el análisis de contenido, que es un método de investigación cualitativo llevado a cabo mediante un enfoque comparativo dentro de un marco interpretativo. El análisis de contenido es un método adecuado para determinar y analizar la naturaleza de los acontecimientos y situaciones sociales. En el análisis de contenido, se analizan los textos y documentos identificados como objeto de estudio, se crean temas o categorías, se lleva a cabo una clasificación y se presentan las pruebas relacionadas con el significado obtenido tras el análisis (Metin y Ünal, 2022, p. 276). En este estudio, el concepto que constituye la base del análisis de contenido es el espacio urbano, y la totalidad de la información relativa a este concepto se obtuvo mediante una revisión bibliográfica centrada en la literatura seleccionada. Posteriormente, se examinaron las secciones de las obras de Ibn Jaldún *Muqaddimah* I (2022a) y II (2022b) que abarcan los temas antes mencionados —el beduinismo, el urbanismo, la administración estatal, las ciudades y los pueblos— con el fin de precisar las características del espacio urbano. Ibn Jaldún no utiliza explícitamente el concepto de espacio urbano en las obras mencionadas. Este enfoque orienta la investigación hacia un terreno interpretativo, lo que requiere realizar deducciones mediante el método inductivo. Por lo tanto, al examinar las obras mencionadas de Ibn Jaldún, que se determinaron como texto de referencia, se utilizaron como información de referencia las definiciones de espacio urbano a las que se llegó en la primera parte de este estudio.

La conclusión más clara del estudio es que la literatura occidental y la formulación del espacio urbano de Ibn Jaldún coinciden en seis de las siete categorías. Si bien Ibn Jaldún abordó los factores geográficos y topográficos del espacio urbano, estos fueron pasados por alto en la literatura occidental. Esto contradice la visión predominante en la literatura occidental de la ciudad como un lugar de libertad, lucha intelectual y conflicto de clases. Según Ibn Jaldún, la sociedad urbana evoluciona no para aumentar sus libertades, sino para aumentar su prosperidad. Sostiene que la ciudad es una sociedad dominada por un gobernante, compuesta por conformistas y por quienes han perdido su valor. Las teorías urbanas deben conciliar la forma espacial de la ciudad con sus procesos sociales. En otras palabras, la sociología urbana, la conciencia espacial y las características geográficas deben ser compatibles en la definición de la ciudad (Harvey, 2013, p. 28). El análisis espacial de Ibn Jaldún muestra que desarrolló una teoría urbana al enmarcar la evolución de las comunidades beduinas hacia sociedades modernas como algo dependiente de las condiciones geográficas y del cambio social. Irwin (2021, p. 87), que investigó sobre Ibn Jaldún, afirmó que este experimentó tanto la vida urbana como la nómada, realizó observaciones exhaustivas y se convirtió en un experto en negociaciones con tribus bereberes y árabes que vivían en asentamientos y mesetas en medio del desierto. También señaló que Ibn Jaldún «aprendió mucho de las experiencias de la vida en las afueras de la ciudad». A pesar de sus numerosas similitudes con la literatura occidental, no se hace referencia alguna a Ibn Jaldún, que procedía de la geografía islámica (Irwin, 2021; Meriç, 2015, p. 276). Esto se atribuye al hecho de que el interés de los pensadores occidentales —que dominaban la literatura sobre ciencias urbanas— por Oriente, que se había desvanecido tras las Cruzadas, se reavivó en el siglo XIX debido al colonialismo.

Palabras clave: teorías urbanas, Ibn Jaldún, espacio urbano, ciudades de la Edad Media, Muqaddimah I y Muqaddimah II.

结构化摘要：

本研究旨在基于伊本·赫勒敦的《导论》第一卷和第二卷，阐释城市空间的概念。在这些著作中，伊本·赫勒敦在探讨城乡地区、游牧社会与定居社会之间的区别以及城市化阶段的过程中，勾勒

出了城市空间的轮廓。伊本·赫勒敦对城市空间的描述与西方文献既有共同之处，也存在差异。尽管有这些发现，关于城市空间的文献大多源自西方，却忽视了源自东方的理论研究。因此，本研究旨在通过东西方比较，阐释作为城市理论组成部分的“城市空间”概念的含义。通过聚焦于塑造城市空间结构的重要历史发展进程，并结合有限的文献综述，构建了具有西方特色的城市空间定义。本文选取了从古代到现代的文献，提炼出城市空间的累积特征，并将其作为解读伊本·赫勒敦《导言》第一卷（2022a）和《导言》第二卷（2022b）的参考依据。为推导“城市空间”概念而选取的理论家包括：G. 柴尔德（1950）、E. 涂尔干（1982）、F. 滕尼斯（2001）、H. 皮伦（1982）、G. 舍贝里（1955）、M. 韦伯（2012）、G. 西美尔（2017）、H. 勒菲弗尔（2014）、D. 哈维（2013）以及M. 卡斯特尔斯（2020）。

本研究基于伊本·赫勒敦《导论》第一卷（2022a）的第一、第二和第三部分（至第十六章），并采用演绎法研读了《导论》第二卷（2022b）的第四和第五部分；追溯了本文前一节中确定的城市空间特征。在阅读过程中，作者通过归纳法对伊本·赫勒敦关于城市空间的独特特征进行了记录，这些特征界定了城市空间的本质。通过对伊本·赫勒敦著作中指定章节（共计550页）的内容分析，根据伊本·赫勒敦的观点，将城市空间应具备的特征归纳为七个主题。其中包括通过演绎推理得出的六个主题：经济、行政、职业与劳动分工、社会生活、建筑及人口；以及通过归纳推理得出的第七个类别：地理特征。

在本研究的范围内，基于城市理论对“城市空间”这一概念进行了阐释。此外，通过对《导言》第一卷和第二卷的文献综述，澄清了“游牧-定居社会”和“阿萨比耶”（*asabiyyah*）的概念。本分析基于对《导论》第一卷和第二卷的文献综述。下一部分是作品分析，进而概述了城市空间的特征。这些特征包括：

1. 经济特征
2. 行政特征
3. 职业与劳动分工
4. 地理特征
5. 社会生活
6. 人口
7. 建筑与住房

共计七项。伊本·赫勒敦在其著作中并未对“城市空间”进行明确定义，而是指出了城市的社会特征和自然地理特征。本研究基于这些描述，采用演绎法确定了城市空间的特征，并将其与明确界定“城市空间”概念的西方文献进行了比较。

本研究采用内容分析法，这是一种在解释性框架内通过比较方法进行的定性研究方法。内容分析法是确定和分析社会事件及情境本质的合适方法。在内容分析中，对确定的文本和文献进行分析，构建主题/类别，进行分类，并呈现分析后获得的与意义相关的证据（Metin 和 Ünal, 2022, 第276页）。本研究中，作为内容分析基础的概念是“城市空间”，通过聚焦于选定文献的文献综述，获取了关于该概念的全部信息。随后，对伊本·赫勒敦著作《导言》第一卷（2022a）和第二卷（2022b）中涉及游牧主义、城市主义、国家行政、大城市和小城镇等前述主题的章节进行了考察，以厘清城市空间的特征。伊本·赫勒敦在上述著作中并未明确使用“城市空间”这一概念。这种研究方法将研究导向了诠释层面，需要运用归纳法进行推导。因此，在考察被确定为目标文本的伊本·赫勒敦上述著作时，本研究第一部分得出的城市空间定义被用作参考信息。

本研究最明确的结论是，西方文献与伊本·赫勒敦对城市空间的界定在七个类别中的六个类别上是一致的。伊本·赫勒敦探讨了城市空间中的地理和地形因素，而这些因素在西方文献中却被忽视

了。这与西方文献中将城市视为自由、思想斗争和阶级冲突之地的主流观点相矛盾。据伊本·赫勒敦所言，城市社会的发展并非为了增加自由，而是为了增进繁荣。他认为，城市是一个由统治者主导的社会，由顺从者和丧失勇气者组成。城市理论必须将城市的空间形态与其社会进程相协调。换言之，在城市定义中，城市社会学、空间意识和地理特征必须相互兼容（哈维，2013，第28页）。伊本·赫勒敦的空间分析表明，他通过将贝都因社区向现代社会的演变框架化为受地理条件和社会变迁的制约，从而发展出了一套城市理论。研究伊本·赫勒敦的欧文（Irwin, 2021，第87页）指出，伊本·赫勒敦既经历过城市生活，也体验过游牧生活，进行了广泛的观察，并成为与居住在沙漠中部定居点和高原上的柏柏尔人和阿拉伯部落进行谈判的专家。他还指出，伊本·赫勒敦“从城市后院的生活经历中获益良多”。尽管其理论与西方文献存在诸多相似之处，但作为伊斯兰地理学家的伊本·赫勒敦却未被提及（Irwin, 2021 ; Meriç, 2015, 第276页）。这归因于以下事实：主导城市科学文献的西方思想家对东方的兴趣，在十字军东征后一度消退，却因殖民主义而在19世纪重新燃起。

关键词：城市理论、伊本·赫勒敦、城市空间、中世纪城市、《导论》第一卷和《导论》第二卷。

Структурированное Резюме:

Цель данного исследования — раскрыть концепцию городского пространства на основе первых двух книг «Мукаддимы» Ибн Халдуна. В этих трудах Ибн Халдун дает характеристику городского пространства, рассматривая различия между сельскими и городскими районами, кочевыми и оседлыми обществами, а также этапы урбанизации. Описания городского пространства Ибн Халдуна имеют как общие черты, так и отличия от западной литературы. Несмотря на эти выводы, литература по городскому пространству в основном состоит из западных источников, при этом игнорируя теоретические исследования восточного происхождения. Поэтому цель данного исследования — интерпретировать значение концепции городского пространства, являющейся составной частью теорий урбанистики, посредством сравнения Востока и Запада. Определение городского пространства, характерное для Запада, было сформулировано на основе ограниченного обзора литературы с акцентом на значимые исторические события, определившие пространственную структуру города. Совокупные характеристики городского пространства, выведенные из отобранной литературы от древности до наших дней, были использованы в качестве ориентиров при анализе работ Ибн Халдуна «Мукаддима I» (2022a) и «Мукаддима II» (2022b). Теоретики, выбранные для вывода концепции городского пространства: Г. Чайлд (1950), Э. Дюркгейм (1982), Ф. Тённис (2001), Г. Пиренн (1982), Г. Шёберг (1955), М. Вебер (2012), Г. Зиммель (2017), Г. Лефевр (2014), Д. Харви (2013) и М. Кастельс (2020).

Исследование основано на первой, второй и третьей частях (до шестнадцатой главы) «Мукаддимы I» Ибн Халдуна (2022a), а также на четвёртой и пятой частях «Мукаддимы II» (2022b), которые были проанализированы с использованием дедуктивного метода; при этом были прослежены характеристики городского пространства, выявленные в предыдущем разделе статьи. В ходе этих чтений велись записи с целью индукционного анализа уникальных характеристик городского пространства, определённых Ибн Халдуном. В результате контент-анализа указанных разделов труда Ибн Халдуна, охватывающих в общей сложности 550 страниц, характеристики, которыми, по мнению Ибн Халдуна, должно обладать городское пространство, были сгруппированы по семи темам. Речь идет о шести темах, полученных путем дедуктивного умозаключения: экономика, административное устройство, профессии и разделение труда, общественная жизнь, архитектура и население; а также о семи категориях, полученных путем индуктивного умозаключения: географические характеристики.

В рамках данного исследования понятие городского пространства было разъяснено на основе теорий урбанистики. Кроме того, посредством обзора литературы по «Мукаддима I» и «Мукаддима II» были разъяснены понятия «оседлых бедуинских обществ» и «асабийя». Данный анализ основан на обзоре литературы по трудам «Мукаддима I» и «Мукаддима II». Следующий раздел представляет собой анализ этих трудов и, соответственно, раздел, в котором излагаются характеристики городского пространства. К этим характеристикам относятся:

1. Экономические характеристики

2. Административные характеристики
3. Профессии и разделение труда
4. Географические характеристики
5. Социальная жизнь
6. Население
7. Архитектура и жилищное строительство

Их всего семь. Ибн Халдун в своих трудах не давал прямого определения городского пространства; вместо этого он выделял социальные и физико-географические характеристики города. В данном исследовании, основываясь на этих описаниях, характеристики городского пространства были определены с помощью дедуктивного метода и сопоставлены с западной литературой, в которой дается прямое определение понятия «городское пространство».

В качестве метода исследования использовался контент-анализ — качественный метод исследования, проводимый с использованием сравнительного подхода в рамках интерпретативной парадигмы. Контент-анализ является подходящим методом для определения и анализа природы социальных событий и ситуаций. В рамках контент-анализа проводится анализ текстов и документов, выбранных в качестве объектов исследования, формируются темы/категории, осуществляется классификация и представляются доказательства, связанные со смыслом, полученным по итогам анализа (Metin и Ünal, 2022, с. 276). В данном исследовании концепцией, лежащей в основе контент-анализа, является городское пространство, а совокупность информации, касающейся этой концепции, была получена посредством обзора литературы с акцентом на выбранные источники. Затем были изучены разделы трудов Ибн Халдуна «Мукаддима» I (2022a) и II (2022b), посвященные вышеупомянутым темам — бедуинизму, урбанизму, государственному управлению, городам и поселениям, — с целью уточнения характеристик городского пространства. Ибн Халдун явно не использует понятие «городское пространство» в указанных трудах. Такой подход направляет исследование в интерпретативную плоскость, требуя выводов, сделанных с помощью индуктивного метода. Поэтому при изучении вышеупомянутых трудов Ибн Халдуна, определенных в качестве исходного текста, в качестве справочной информации использовались определения городского пространства, сформулированные в первой части данного исследования.

Наиболее очевидный вывод исследования заключается в том, что западная литература и формулировка понятия «городское пространство» у Ибн Халдуна совпадают по шести из семи категорий. В то время как Ибн Халдун рассматривал географические и топографические факторы городского пространства, которые игнорировались в западной литературе. Это противоречит преобладающему в западной литературе представлению о городе как месте свободы, интеллектуальной борьбы и классового конфликта. По мнению Ибн Халдуна, городское общество развивается не для того, чтобы расширить свои свободы, а для того, чтобы увеличить свое процветание. Он утверждает, что город — это общество, в котором доминирует правитель и которое состоит из конформистов и тех, кто утратил мужество. Теории города должны согласовывать пространственную форму города с его социальными процессами. Иными словами, городская социология, пространственное сознание и географические характеристики должны быть совместимы в определении города (Harvey, 2013, с. 28). Пространственный анализ Ибн Халдуна показывает, что он разработал теорию города, рассматривая эволюцию бедуинских общин в современные общества как зависящую от географических условий и социальных изменений. Ирвин (2021, с. 87), исследовавший творчество Ибн Халдуна, отметил, что тот испытал на себе как городскую, так и кочевую жизнь, проводил обширные наблюдения и стал экспертом в переговорах с берберскими и арабскими племенами, проживавшими в поселениях и на плато посреди пустыни. Он также отметил, что Ибн Халдун «многому научился из опыта жизни в пригородах». Несмотря на многочисленные сходства с западной литературой, на Ибн Халдуна, представлявшего исламскую географию, не делается никаких ссылок (Ирвин, 2021; Мериш, 2015, с. 276). Это объясняется тем, что интерес западных мыслителей, доминировавших в литературе по урбанистике, к Востоку, который ослаб после крестовых походов, возобновился в 1800-х годах в связи с колониализмом.

Ключевые слова: урбанистические теории, Ибн Халдун, городское пространство, города Средневековья, «Мукаддима I» и «Мукаддима II».

संरचित सारांश:

इस अध्ययन का उद्देश्य इब्र खालदून की मुक़द्दिमा I और मुक़द्दिमा II के आधार पर शहरी स्थान की अवधारणा को समझना है। इन कृतियों में, इब्र खालदून ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों, खानाबदोश और स्थिर समाजों, और शहरीकरण के चरणों के बीच के अंतरों पर चर्चा करते हुए शहरी स्थान की एक रूपरेखा प्रस्तुत करते हैं।

शहरी स्थान के बारे में इब्र खालदून के वर्णन में पश्चिमी साहित्य के साथ सामान्य और भिन्न दोनों पहलू हैं। इन निष्कर्षों के बावजूद, शहरी स्थान पर साहित्य में मुख्य रूप से पश्चिमी स्रोत शामिल हैं, जो पूर्वी मूल के सैद्धांतिक अध्ययनों को अनदेखा करते हैं। इसलिए, इस अध्ययन का उद्देश्य पूर्व और पश्चिम की तुलना के माध्यम से शहरी सिद्धांतों के एक घटक, शहरी स्थान की अवधारणा के अर्थ की व्याख्या करना है। शहरी स्थान की एक पश्चिमी-विशिष्ट परिभाषा, शहर की स्थानिक संरचना को आकार देने वाले महत्वपूर्ण ऐतिहासिक विकासों पर ध्यान केंद्रित करने वाले एक सीमित साहित्य समीक्षा के माध्यम से तैयार की गई है। प्राचीन काल से लेकर आज तक के चयनित साहित्य से प्राप्त शहरी स्थान की संचयी विशेषताओं का उपयोग इब्र खालदून की मुक़द्दिमा I (2022a) और मुक़द्दिमा II (2022b) के अध्ययन में संदर्भ के रूप में किया गया है। शहरी स्थान की अवधारणा प्राप्त करने के लिए चयनित विचारक हैं: जी. चाइल्ड (1950), ई. ड्यूखहाइम (1982), एफ. टॉनीज़ (2001), एच. पिरेंने (1982), जी. शोबर्ग (1955), एम. वेबर (2012), जी. सिमेल (2017), एच. लेफेब्रे (2014), डी. हार्वे (2013), और एम. कास्टेल्स (2020)।

यह शोध इब्र खालदून की मुक़द्दिमा I (2022a) के पहले, दूसरे और तीसरे भाग (सोलहवें अध्याय तक), और मुक़द्दिमा II (2022b) के चौथे और पांचवें भाग पर आधारित है, जिन्हें एक उपपत्ति (deductive) विधि का उपयोग करके पढ़ा गया था; लेख के पिछले खंड में पहचानी गई शहरी स्थान की विशेषताओं का पता लगाया गया। इन पठनों के दौरान, इब्र खालदून की शहरी स्थान की अनूठी विशेषताओं का मूल्यांकन करने के लिए नोट्स लिए गए, जो अनुमीति के माध्यम से शहरी स्थान को परिभाषित करती हैं। इब्र खालदून के कार्य के निर्दिष्ट खंडों के सामग्री विश्लेषण के परिणामस्वरूप, जिसमें कुल 550 पृष्ठ शामिल हैं, इब्र खालदून के अनुसार शहरी स्थान में जो विशेषताएँ होनी चाहिए, उन्हें सात विषयों में वर्गीकृत किया गया है। ये सात विषय हैं जो अवरोही तर्क के माध्यम से प्राप्त हुए हैं: आर्थिक, प्रशासनिक, पेशे और श्रम विभाजन, सामाजिक जीवन, वास्तुकला, और जनसंख्या; और सात श्रेणियाँ जो आगमनात्मक तर्क के माध्यम से प्राप्त हुई हैं: भौगोलिक विशेषताएँ।

इस शोध के दायरे में, शहरी स्थान की अवधारणा को शहरी सिद्धांतों के आधार पर समझाया गया है। इसके अतिरिक्त, मुक़द्दिमा I और मुक़द्दिमा II के साहित्यिक समीक्षा के माध्यम से बेदुइन-आबाद समाजों और असबिय्या की अवधारणाओं को स्पष्ट किया गया है। इसके अलावा, मुक़द्दिमा I और मुक़द्दिमा II के साहित्यिक समीक्षा ने बेदुइन-आबाद और असबिय्या की अवधारणाओं को स्पष्ट किया है।

यह विश्लेषण मुक़द्दिमा I और मुक़द्दिमा II की कृतियों की साहित्य समीक्षा पर आधारित है। निम्नलिखित खंड एक कार्य विश्लेषण है और, परिणामस्वरूप, शहरी स्थान की विशेषताओं की रूपरेखा प्रस्तुत करता है। ये विशेषताएँ हैं:

1. आर्थिक विशेषताएँ
2. प्रशासनिक विशेषताएँ
3. पेशे और श्रम का विभाजन
4. भौगोलिक विशेषताएँ
5. सामाजिक जीवन
6. जनसंख्या
7. वास्तुकला और आवास

इनमें से सात हैं। इब्र खालदून ने अपनी कृतियों में शहरी स्थान को स्पष्ट रूप से परिभाषित नहीं किया; इसके बजाय, उन्होंने एक शहर की सामाजिक और भौतिक-भौगोलिक विशेषताओं की पहचान की। इस अध्ययन में, इन विवरणों

के आधार पर, शहरी स्थान की विशेषताओं को एक निगमनात्मक विधि का उपयोग करके निर्धारित किया गया और पश्चिमी साहित्य से तुलना की गई जो स्पष्ट रूप से शहरी स्थान की अवधारणा को परिभाषित करता है।

अध्ययन की विधि सामग्री विश्लेषण है, जो एक गुणात्मक अनुसंधान विधि है जिसे एक व्याख्यात्मक ढांचे के भीतर तुलनात्मक दृष्टिकोण का उपयोग करके किया जाता है। सामग्री विश्लेषण सामाजिक घटनाओं और स्थितियों की प्रकृति को निर्धारित करने और उसका विश्लेषण करने के लिए एक उपयुक्त विधि है। सामग्री विश्लेषण में, लक्षित पाठों और दस्तावेजों का विश्लेषण किया जाता है, विषय/श्रेणियाँ बनाई जाती हैं, वर्गीकरण किया जाता है, और विश्लेषण के बाद प्राप्त अर्थ से संबंधित साक्ष्य प्रस्तुत किए जाते हैं (मेटिन और उनाल, 2022, पृ. 276)। इस अध्ययन में, सामग्री विश्लेषण का आधार बनाने वाली अवधारणा शहरी स्थान है, और इस अवधारणा के संबंध में जानकारी की संपूर्णता चयनित साहित्य पर केंद्रित साहित्य समीक्षा के माध्यम से प्राप्त की गई। इसके बाद, इब्न खालदून की रचनाओं मुकद्दिमा I (2022a) और II (2022b) के उन खंडों की जांच की गई, जिनमें उपर्युक्त विषय जैसे बेदुइनीवाद, शहरीकरण, राज्य प्रशासन, शहर और कस्बे शामिल हैं, ताकि शहरी स्थान की विशेषताओं को परिष्कृत किया जा सके। इब्न खालदून उपर्युक्त रचनाओं में स्पष्ट रूप से शहरी स्थान की अवधारणा का उपयोग नहीं करते हैं।

यह दृष्टिकोण अनुसंधान को एक व्याख्यात्मक आधार की ओर निर्देशित करता है, जिसके लिए अनुमनात्मक विधि का उपयोग करके निष्कर्ष निकाले जाने की आवश्यकता होती है। इसलिए, इब्न खालदून की उपरोक्त कृतियों की जांच करते समय, जिन्हें लक्षित पाठ के रूप में निर्धारित किया गया था, इस अध्ययन के पहले भाग में प्राप्त शहरी स्थान की परिभाषाओं का उपयोग संदर्भ जानकारी के रूप में किया गया।

अध्ययन का सबसे स्पष्ट निष्कर्ष यह है कि पश्चिमी साहित्य और इब्न खालदून का शहरी स्थान का प्रतिपादन सात श्रेणियों में से छह में मेल खाता है।

जबकि इब्न खालदून ने शहरी स्थान में भौगोलिक और स्थलाकृतिक कारकों को संबोधित किया, जिन्हें पश्चिमी साहित्य ने अनदेखा कर दिया था। यह शहर को स्वतंत्रता, बौद्धिक संघर्ष और वर्ग संघर्ष के स्थान के रूप में देखने वाले प्रचलित पश्चिमी साहित्य के दृष्टिकोण का खंडन करता है। इब्न खालदून के अनुसार, शहरी समाज अपनी स्वतंत्रता बढ़ाने के लिए नहीं बल्कि अपनी समृद्धि बढ़ाने के लिए विकसित होता है। उनका तर्क है कि शहर एक शासक के अधीन एक समाज है, जो अनुपालकों और उन लोगों से बना है जिन्होंने अपनी हिम्मत खो दी है। शहरी सिद्धांतों को शहर के स्थानिक स्वरूप को उसकी सामाजिक प्रक्रियाओं के साथ सामंजस्य स्थापित करना चाहिए। दूसरे शब्दों में, शहरी समाजशास्त्र, स्थानिक चेतना और भौगोलिक विशेषताएं शहर की परिभाषा में संगत होनी चाहिए (हार्वे, 2013, पृ. 28)। इब्न खालदून का स्थानिक विश्लेषण दर्शाता है कि उन्होंने बेदुइन समुदायों के आधुनिक समाजों में विकास को भौगोलिक परिस्थितियों और सामाजिक परिवर्तन पर निर्भर मानकर एक शहरी सिद्धांत विकसित किया। इब्न खालदून पर शोध करने वाले इरविन (2021, पृ. 87) ने कहा कि उन्होंने शहरी और खानाबदोश दोनों जीवन का अनुभव किया, व्यापक अवलोकन किया, और रेगिस्तान के बीच बस्तियों और पठारों पर रहने वाले बर्बर और अरब जनजातियों के साथ बातचीत में एक विशेषज्ञ बन गए। उन्होंने यह भी कहा कि इब्न खालदून ने "शहर के पिछवाड़े में जीवन के अनुभवों से बहुत कुछ सीखा"। पश्चिमी साहित्य के साथ कई समानताओं के बावजूद, इस्लामी भूगोल से संबंध रखने वाले इब्न खालदून का कोई उल्लेख नहीं किया गया है (इरविन, 2021; मेरिस, 2015, पृ. 276)। इसका कारण यह है कि शहरी विज्ञान साहित्य पर हावी पश्चिमी विचारकों की पूर्व में रुचि, जो धर्मयुद्ध के बाद फीकी पड़ गई थी, 1800 के दशक में उपनिवेशवाद के कारण फिर से शुरू हुई।

कीवर्ड: शहरी सिद्धांत, इब्न खालदून, शहरी स्थान, मध्य युग के शहर, मुकद्दिमा I, और मुकद्दिमा II।

Yapılandırılmış Özet:

Bu çalışma, İbn Haldun'un Mukaddime I ve Mukaddime II eserlerine dayanarak kentsel mekân kavramını açıklamayı amaçlamaktadır. İbn Haldun bu eserlerinde, kırsal ve kentsel alanlar, göçebe ve yerleşik toplumlar ve kentleşme aşamalarını anlatırken kentsel mekânın bir profilini sunmaktadır. İbn Haldun'un kentsel mekân tanımları, Batı literatürüyle hem ortak hem de farklı yönler paylaşmaktadır. Buna rağmen, kentsel mekân üzerine literatürün büyük ölçüde Batı kaynaklarından oluştuğu ve Doğu kökenli teorik çalışmaları ihmal ettiği gözlemlenmektedir. Bu nedenle, bu çalışma, kentsel teorilerin bir bileşeni olan kentsel mekân kavramının anlamını Doğu ve Batı karşılaştırması yoluyla yorumlamayı amaçlamaktadır. Şehrin mekânsal yapısını şekillendiren önemli tarihi gelişmelere odaklanan sınırlı bir literatür taraması yoluyla Batı'ya özgü bir kentsel mekân tanımı oluşturulmuştur. Antik çağdan günümüze kadar seçilmiş literatürden elde edilen kentsel mekânın birikimsel özellikleri, İbn Haldun'un Mukaddime I (2022a) ve Mukaddime II (2022b) eserlerinin okumalarında

referans olarak kullanılmıştır. Kentsel mekân kavramını türetmek için seçilen kuramcılar şunlardır: G. Childe (1950), E. Durkheim (1982), F. Tönnies (2001), H. Pirenne (1982), G. Sjöberg (1955), M. Weber (2012), G. Simmel (2017), H. Lefebvre (2014), D. Harvey (2013) ve M. Castells (2020).

Araştırmanın teorik dayanakları, İbn Haldun'un Mukaddime I (2022a)'in birinci, ikinci ve üçüncü bölümlerine (on altıncı kısma kadar) ve Mukaddime II (2022b)'nin dördüncü ve beşinci bölümleri ile makalenin birinci bölümünde tanımlanan kentsel mekân özelliklerine ilişkin teorik çerçevedir. Bu okumalar sırasında, tümevarım yoluyla kentsel mekânı tanımlayan İbn Haldun'un kendine özgü kentsel mekân özelliklerini değerlendirmek için notlar alınmıştır. Toplam 550 sayfayı kapsayan eser incelemesinin içerik analizinin sonucu olarak, İbn Haldun'a göre kentsel alanın sahip olması gereken özellikler yedi tema altında sınıflandırılmıştır. Bunlardan altısı tümdengelim yoluyla elde edilmiştir: ekonomik, idari, meslekler ve iş bölümü, sosyal yaşam, mimari ve nüfus; ve yedisi tümevarım yoluyla elde edilmiştir: coğrafi özellikler.

Bu makalenin içerik kurgusunda, ilk olarak kentsel mekân kavramı kentsel teoriler temelinde açıklanmıştır. Daha sonra, Mukaddime I ve Mukaddime II eserlerinin literatür taramasına dayanarak Bedevi Yerleşimi ve Asabiyye kavramları açıklanmıştır. Sonraki Bölümde yöntem açıklanmış ve eser analizi yapılmıştır. Eser analizi ve kentsel mekânın özelliklerini ortaya koyan bölümde belirtilen özellikler şunlardır:

1. Ekonomik Özellikler
2. İdari Özellikler
3. Meslekler ve İş Bölümü
4. Coğrafi Özellikler
5. Sosyal Yaşam
6. Nüfus
7. Mimari ve Konut

İbn Haldun eserlerinde kentsel mekânı açıkça tanımlamamış; bunun yerine bir şehrin toplumsal ve fiziko-coğrafi özelliklerini belirlemiştir. Bu çalışmada, bu tanımlamalara dayanarak, tümdengelim yöntemi kullanılarak kentsel mekân özellikleri belirlenmiş ve kentsel mekân kavramını açıkça tanımlayan Batı literatürü ile karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın yöntemi, nitel araştırmalardan yorumlayıcı bir çerçeve içinde yapılan karşılaştırmalı analizdir. Bu analizi yapmak için veriler, eser incelemesi ve literatür taraması yoluyla elde edilmiş; içerik analizi metodu ile analiz edilmiştir. İçerik analizi, sosyal olayların ve durumların doğasını belirlemek ve analiz etmek için uygun bir yöntemdir. İçerik analizinde, hedef olarak belirlenen metinler ve belgeler analiz edilir, temalar/kategoriler oluşturulur, sınıflandırma yapılır ve analizden sonra elde edilecek anlamla ilgili kanıtlar sunulur (Metin ve Ünal, 2022, s. 276). Bu çalışmada, içerik analizinin temelini oluşturan kavram kentsel mekândır ve bu kavrama ilişkin tüm bilgiler, seçilmiş literatüre odaklanan bir literatür taraması yoluyla elde edilmiştir. Ardından, kentsel mekânın özelliklerini daha da belirginleştirmek amacıyla İbn Haldun'un Mukaddime I (2022a) ve II (2022b) adlı eserlerinin bedevilik, kentleşme, devlet yönetimi, şehirler ve kasabalar konularını ele alan bölümleri incelenmiştir. İbn Haldun, söz konusu eserlerinde kentsel mekân kavramını açıkça kullanmamaktadır. Bu durum, araştırmayı yorumlayıcı bir zemine yönlendirmekte ve tümevarım yöntemi kullanılarak çıkarımlar yapılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle, hedef metin olarak belirlenen İbn Haldun'un söz konusu eserleri incelenirken, bu çalışmanın ilk bölümünde ulaşılan kentsel mekân tanımları referans bilgi olarak kullanılmıştır.

Çalışmanın en net sonucu, Batı edebiyatı ile İbn Haldun'un kentsel mekân formülasyonunun yedi kategoriden altısında örtüşmesidir. İbn Haldun kentsel mekânda coğrafi ve topografik faktörlere değinirken, bunlar Batı edebiyatında göz ardı edilmiştir. Bu durum, Batı edebiyatının kente özgürlük, entelektüel mücadele ve sınıf çatışması yeri olarak bakan yaygın görüşüyle çelişmektedir. İbn Haldun'a göre, kentsel toplum özgürlüklerini artırmak için değil, refahını artırmak için evrimleşir. Kentin, bir yönetici tarafından yönetilen, uyum sağlayanlardan ve cesaretini kaybetmişlerden oluşan bir toplum olduğunu savunur. Kent teorileri, kentin mekânsal biçimini sosyal süreçleriyle uzlaştırmalıdır. Başka bir deyişle, kent sosyolojisi, mekânsal bilinç ve coğrafi özellikler, kent tanımında uyumlu olmalıdır (Harvey, 2013, s. 28). İbn Haldun'un Bedevi topluluklarının sosyal ve kentleşme bağlamında modern toplumlara evrimine dair mekânsal analizi ve bu

evrimi coğrafi koşullara bağlı olarak çerçevelemesi, bir kent teorisi geliştirdiğini göstermektedir. İbn Haldun'u araştıran Irwin (2021, s. 87), onun hem şehir hem de göçebe hayatı deneyimlediğini, kapsamlı gözlemler yaptığını ve çölün ortasındaki yerleşim yerlerinde ve platolarda yaşayan Berberi ve Arap kabileleriyle müzakerelerde uzmanlaştığını belirtmiştir. Ayrıca İbn Haldun'un "şehrin arka bahçesindeki yaşam deneyimlerinden çok şey öğrendiğini" de ifade etmiştir. Batı literatürüyle birçok benzerliğine rağmen, İslam coğrafyasından olan İbn Haldun'a hiçbir atıfta bulunulmamıştır (Irwin, 2021; Meriç, 2015, s. 276). Bu durum, Haçlı Seferlerinden sonra azalan, ancak 1800'lerde sömürgecilik nedeniyle yeniden canlanan, şehir bilimleri literatürüne hakim olan Batılı düşünürlerin Doğu'ya olan ilgisine bağlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şehir Kuramları, İbn Haldun, Kentsel Mekân, Orta Çağ Şehirleri, Mukaddime I, Mukaddime II

www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

Ibn Khaldun's Theory of Urbanization and Urban Space Analysis

Introduction

Urban space characteristics, which hold an important place in the field of urban studies today, are determined according to state administrative hierarchies and local government legislation, yet they possess common features that have been accepted throughout history. In urban studies, the questions "What is a city?" and "What is urban society?" The answers to these questions are provided by comparing village/rural society with urban/city society. The theoretical foundations of urban definitions have a historically deep-rooted past. Urban space production, which began with human communities shaping the landscape into a habitable form during the initial settlements, underwent its first major transformation with the Agricultural Revolution and subsequently reached a second turning point with the development of trade and economy in the Middle Ages. Since then, urban space has evolved in form and function until the present day. In the Mediterranean countries during the Middle Ages, activities such as trade, storage, and production, which had previously been considered part of the duties of monasteries and the clergy, changed hands with the emergence of the merchant class; a new social class and a distinct profession formed within the boundaries of castles, initiating a major transformation in urban space. Thus, in the West, during the 9th-11th centuries, urban space developed in the context of the growth of commerce and the political/organizational structure of the city (Pirenne, 1982), 14. By the 19th century, in the Middle East, Ibn Khaldun developed a theory of cities that included urban space based on the nomadic-sedentary distinction. According to Ibn Khaldun, the formulation of urban formation is summarized as follows: the level of prosperity increases as a result of bedouin, which refers to rural settlement, obtaining more products. With the strengthening of the asabiyya ties that accompany this, a hadari society (urban settlement) is formed and urbanization occurs. According to Ibn Khaldun, as the welfare levels of Bedouins increase, the tendency to become a resident increases; as the ties of anger in settled life increase, the tendency to urbanization and nationalization increases. Ibn Khaldun claims that the ultimate goal of every bedouin community is to reach umrah by establishing a settled urban society. Consequently, settlements established through urbanization possess specific spatial characteristics that differ from those of rural settlements. Urban theories constitute a vast literature in the field of urban studies. When examining taxonomies of urban theories in the literature, Tuna (2013) made a chronological classification according to theorists; after the first section that covers early information about the city, he takes the Middle Ages as the period for the formation of urban theories and the Industrial Revolution as the period for their development, and then examines them up to the present day. A few of the theorists he examined; in the first part, E with the classification of society. Durkheim; in the second part, H with the cities of the Middle Ages. M with the typology of the Pirenne and the city. Weber, and in the third part, H. Lefebvre and M. Castells with their capitalist-urbanization approaches. In another study, Al-Rebholz (2017) divided urban theories into two categories: classics and contemporaries; and defined the difference between these two categories in terms of the impact of industrialization and capitalist processes on the city. K. Marx, Weber,

Durkheim, and G. Simmel were considered classical urban theorists within the framework of urban sociology; while Lefebvre, Harvey, and Castells were categorized among anti-capitalist modern urban theorists. Within urban theories, urban sociology constitutes a distinct field in its own right. Alkan and Duru (2002) emphasize that urban sociology has a broad field of study; they state that one of these fields is spatially based research that defines the city as the place where social transformations occur. The primary theorists of these studies focusing on the society-space relationship in urban research are stated as G. Sjöberg, L. Wirth, Harvey, and Castells. Among urban theories, studies based on urban space generally fall into a binary taxonomy. One of these is the approach that transfers urban society into the urban space in a mechanical manner. The other approach treats urban space from a technical perspective, purging it of social elements (Keskinok, 1988, p. 67). One of the theorists who approached the city from a spatial perspective is Castells, who stated that the functions of urban space expanded after industrialization and that urban space is a historical accumulation (Keskinok, 1988; Yetişkul, 2020). The other, Lefebvre, addressed urban space through his conceptualization of the reproduction of space. Harvey, on the other hand, defined urban space as a place where a specific mode of production takes place, where it is commodified, and where social relations characteristic of capitalism are experienced (Yetişkul, 2020). In this study, which aims to interpret the meaning of the concept of urban space, one of the components of urban theories, through an East-West comparison, a Western definition of urban space is provided within the scope of a literature review limited to significant historical developments that determined the spatial structure of the city. The urban space characteristics derived from the cumulative analysis of information obtained from selected literature examining different periods were used as a reference in the readings of Ibn Khaldun's *Muqaddimah I* (2022a) and *Muqaddimah II* (2022b). To obtain the concept of urban space, the theorists selected under the guidance of the literature on urban theories mentioned above are: G. Childe (1950), E. Durkheim (1982), F. Tönnies (2001), H. Pirenne (1982), G. Sjöberg (1955), M. Weber (2012), G. Simmel (2017), H. Lefebvre (2014), D. Harvey (2013), M. It is based on ten works, including Castells (2020), and has been supported by other studies as can be seen within the text. The other dimension of the study consists of what the characteristics of urban space are according to Ibn Khaldun. For this purpose, the first, second and third parts (up to the sixteenth part) of Ibn Khaldun's *Muqaddima I* (2022a) and the fourth and fifth parts of *Muqaddima II* (2022b) were read by deductive method; the characteristics of urban space reached in the previous part of the article were traced. During these readings, notes were taken to evaluate Ibn Khaldun's distinctive urban space characteristics, which define urban space, through inductive reasoning. As a result of the content analysis covering a total of 550 pages, the characteristics that urban space should possess according to Ibn Khaldun were categorized into seven themes. These are seven categories: economic, administrative, professions and division of labor, social life, architecture, and population, which are themes derived through the deductive method, and geographical features, which are themes derived through the inductive method. The method of the study is content analysis, which is conducted using the comparative method within the framework of the interpretive approach and is among the qualitative research methods. Content analysis is a suitable method for determining and analyzing the characteristics of social events and situations. In content analysis, while analyzing the texts and documents identified as targets, themes/categories are established, classification is performed, and evidence is presented regarding the understanding to be derived from the analysis (Metin and Ünal, 2022, p. 276). Content analysis is a subjective analysis based on rational foundations; its subjectivity stems from its compatibility with the hermeneutic approach (Duverger, 2002, p. 125). In this study, the concept that forms the basis for content analysis is urban space; the body of knowledge related to this concept is described using a descriptive technique within the focus of selected literature. Subsequently, the sections of Ibn Khaldun's works *Muqaddimah I* (2022a) and *II* (2022b) that cover the topics mentioned above regarding bedouinism, sedentary life, state administration, cities, and towns were examined to refine the characteristics of urban space. In his works, Ibn Khaldun does not explicitly use the term "urban space". This places the research on an

interpretive ground and requires inference through the method of induction. Therefore, while examining the works of Ibn Khaldun mentioned as the target texts, the urban space definitions reached in the first part of this study were used as reference information. In the evaluation section of the study, the themes generated through content analysis were compared with Western urban space characteristics, and similar and distinct aspects were discussed. The evaluation revealed that the literature on two different cities is similar in six categories comprising the categories of economy, population, social structure, administrative characteristics, architecture, and occupations and division of labor; while geographical features constitute Ibn Khaldun's original contribution to urban space descriptions. As a result, it has been observed that the urban space characteristics proposed by Ibn Khaldun, one of the theorists of the Eastern geography, have been overlooked despite possessing theoretical richness that could form the basis for Western urban space studies developed at later dates. Ibn Khaldun has descriptions that are quite similar to qualities now considered urban space characteristics. However, the geographical features of the city, which are not mentioned in Western literature, are discussed quite extensively in Ibn Khaldun. While a city's geographical characteristics are directly related to its spatial structure, they also have the potential to shed light on current urban issues. On the other hand, while Western literature is quite rich in information regarding the city as a space of freedoms and class conflicts, this topic was not discussed by Ibn Khaldun. Based on all these, this study, which makes an East-West comparison specific to urban space, makes an original contribution to the literature on urban theories.

Terms of the Article

Urban theories consist of studies aimed at understanding and explaining the city from social, spatial, economic, administrative, and historical perspectives. Urban space is the geographical and tangible element of the city. Urban theories, which aim to answer the question "Where is the city?", define the area in which the city is formed and occupies.

Urban Space

Population criteria, economic criteria, social and cultural criteria, administrative criteria, and political criteria are used in determining the space called a city. Accordingly, the city is defined as a settlement form that is constantly developing socially, where needs such as housing, transportation, work, rest, daily life, and entertainment are met, where agricultural activities are relatively limited, which is more densely populated than villages, and which consists of small community units (Keleş and Mengi, 2021, p. 23).

Lefebvre (2014, p. 84), one of the modern urban theorists, addressed the concept he expressed as the urban space phenomenon in three dimensions. The first of these is the reflection of social relations on the ground, the place, the space where society lives. For example, markets, architecture, squares, and dwellings. The second is the politically organized structure of the city. It expresses city administration and public spaces. The last is urban practice, which expresses the daily life of the city and the social life specific to the city.

Essentially, the city has two elements: society and space. Other elements are shaped between these elements. Lynch (2016, pp. 1-2) defined the city as the place where city dwellers feel they belong. At the same time, urban space, which is the space created by the life experiences of those living in the city, is enlivened by the activities of city dwellers. In a densely populated city, there are different classes. Trying to understand the city by defining it in its spatial and social dimensions is one of the oldest methods. Because communities living together have sought suitable spatial units for living. For example, it is known that the first cities emerged in Mesopotamia, Mesoamerica, the Nile, and the Indus regions. In Mesopotamia, since the Tigris and Nile rivers provided the necessary water, cities emerged in the 6th century BC. In the 4000s BC, the region became an ideal area for the first urban settlements (Görmez, 1997, p. 20). Therefore, the presence of water was crucial for the suitability of the first urban spaces. Later, Childe (1950) suggested that other spatial factors, along

with water, encouraged people to establish cities, referring to the shaping of the city by agricultural activities as the agricultural revolution. Agricultural production, which emerged in Egypt, Mesopotamia, and the Indus Valley around 3000 BC, transformed small communities consisting of simple farms into urban spaces encompassing various professions and classes, enabling fully settled life. In Ancient Greece, the defining factor of urban space was religion and belief systems. The city was built on the slopes of the acropolis, a high hill considered sacred. This settlement pattern facilitated the city's defense. Later, the development of science and secular thought also transformed the city. The concept of equality shifted from Plato's understanding of arithmetic equality, which considered everyone equal, to a geometric understanding, and this was reflected in the development of the grid-type city (Kayıkçı, 2007, p. 156). In this sense, the city developed as a spatial unit influenced by the beliefs, thoughts, and way of life of the society.

In the Middle Ages, urban space underwent another significant transformation. The spatial changes experienced by cities with the revival of trade in the Middle Ages are referred to as the birth of cities, and it changed the urban order, which was formed under the control of priests and nobles, on a social and spatial level. The formation of the merchant class in the city quickly radically changed the economic organization of rural settlements; villages, seeing that they could sell their products through trade, increased agricultural production for profit. The sale of the surplus product to other countries through merchants developed trade (Pirenne, 1982, pp. 151-152).

After this, cities became larger and more crowded in terms of space and population compared to the old settlements. Furthermore, these cities introduced a new social division of labor, housing priests, princes, soldiers, artisans, officials, and merchants who transformed surplus product into profit instead of simply storing it. The city was reshaped to reflect this division of labor; structures such as palaces, monumental tombs, and temples proliferated, along with workshops and shops. Cities became centers of a more advanced political and economic order—that is, civilization—than the previous culture (Bumin, 2013, pp. 17-18). Weber (2012, pp. 87-93), in defining the city, used the concept of a marketplace, thereby both identifying a spatial characteristic and emphasizing the city's economic function. While the city consisted of squares dominated by trade and commerce, its inhabitants had to engage in non-agricultural activities to secure their livelihoods. Beyond being a place where basic economic exchange took place, the city represented economic multifacetedness and a variety of trades.

According to Ibn Haldun, the transition from Bedouin to Hadari

Ibn Haldun (whose full name was Abū Zeyd al-Walīd ibn Muhammad ibn Khaldūn al-Haḍramī al-Maḥlī) was born in Tunis in 1332. Between 1375 and 1383, he wrote his seven-volume history book, *al-Iber*. The section known today as *Muqaddimah* forms the introduction to *al-Iber* (Uludağ, 2007, pp. 15–16). The complete title of this comprehensive history is *Kitab al-Iber wa-Divan al-Mubtada wa-al-Haber fi al-Ayyam al-Arabi wa-al-Ajam wa-al-Barber wa-Man Asarahum min Zawī al-Sultani al-A'la*. It was published in Bulak in 1868. Ibn Haldun divided this work into an introduction and three books. The *Muqaddimah* or introduction, consists of an opening speech, a preface on the virtues of history, and an account of civilisation. It forms the first book of *al-Iber*. The remaining two books of *al-Iber*, which cover history, comprise six volumes (Uludağ, 2007, p. 80). In a significant part of his work, the *Muqaddimah*, Ibn Khaldun took a realistic and rational approach to classifying and explaining the sciences, essentially distinguishing between *Aqli* and *Naqli* sciences (Hassan, 2010, p. 102).

The first part of the *Muqaddimah* focuses on the various types of human communities. The second part discusses the characteristics of nomadic life; the third and most extensive part outlines a new approach to examining the cause-and-effect dynamics of political systems and cultural cycles. This section is followed by the fourth part, which examines the nature and characteristics of civilization—that is, civilized society—from a sociological perspective. The fifth section is devoted

to the examination of the means of production and the arts necessary for subsistence. The sixth section consists of an examination of the sciences. Throughout all sections, Ibn Khaldun classifies and analyzes social phenomena according to the similarity of their nature and characteristics (Hassan, 2010, p. 126).

Ibn Khaldun's first teaching regarding sociology and urban society is that humans can sustain their lives as social beings. In many sections of the *Muqaddimah*, he emphasizes that people must live together and cooperate in order to continue their lives. This is elaborated in detail in the section titled "First Introduction of the First Part of the First Volume of the *Muqaddimah*," which begins with the statement, "Social life is a necessity for humans" (Ibn Khaldun, 2022a, pp. 125–127). Ibn Khaldun states: "By nature, humans are social beings. To sustain their lives, people must live together and cooperate. They are compelled to establish a social life in communities for both subsistence and security" (Ibn Khaldun, 2022a, pp. 127–128). Ibn Khaldun used the concepts of "bedouin umran" and "urban umran" to describe the two fundamental stages of social life and organization: rural life and urban life. His use of the term "umran" to describe the bedouin way of life reflects the fact that bedouin settlement and rural life also possess cultural elements. By "hadari umran," he refers to urban civilization (Arslan, 2025, pp. 106–107).

There is a process, similar to a cause-and-effect relationship, between Bedouin civilization and sedentary civilization. People first become Bedouin nomads, then reach Bedouin civilization, and finally sedentary civilization. Here, the word Bedouin, derived from the root bevd/bavd, means nomad living in the desert in Arabic. In contrast, the word group *hazeri/hazari/hazara* means urban, civilized. This word, which expresses the contrast between nomadism and urbanity, existed in Arabic even before Ibn Khaldun's use of it. He treated the Bedouin-sedentary concepts as technical concepts to express differences in economic and social organization and lifestyles. Here, he broadened the meaning of Bedouin, stating that not only nomadic people could be called Bedouin, but also those who lived in settled but smaller organizations, engaged in simple farming, and had a smaller population, forming the Bedouin civilization class that had not yet reached urbanization (Arslan, 2025, pp. 113–114). Ibn Khaldun made semantic contributions to these concepts within the framework of the science of civilization (*umran*).

According to Ibn Khaldun, people initially adopted a nomadic way of life. The process then progressed toward sedentary life and urban settlement. The primary factor enabling people to transition from nomadism to a sedentary lifestyle was the change in their means of subsistence (Ibn Khaldun, 2022a, pp. 276–277). Consequently, he identified three types of lifestyles until urbanization was complete: nomadic Bedouin life, sedentary Bedouin life, and urban life. The distinguishing factor among these types is their means of subsistence. "Those engaged in agriculture and animal husbandry are closer to a nomadic lifestyle, as they require a larger area. They must move back and forth between areas suitable for agriculture and livestock. Their opportunities to build a civilization are limited. If, in this state, they become wealthier and their prosperity increases, they turn toward a settled life in one place. They produce more than what is necessary for life and turn toward luxury needs. They create different foods, more beautiful clothing, and better-equipped homes. In this way, they begin to establish urban life. Occupational specialization increases. The social structure that has emerged has now reached its zenith." (Ibn Khaldun, 2022a, pp. 120–121). This view resembles Durkheim's distinction between mechanical and organic solidarity. Durkheim, who explains the notion that humans are social beings through the concepts of social solidarity and division of labor, emphasized that the structure of societies is determined by the division of labor, thereby developing a historical evolution theory that posits a transition from mechanical solidarity to organic solidarity (Swingewood, 1998).

In the Middle East, the livelihoods that determine the formation of these three types of lifestyles are primarily shaped by climate and geographical conditions. Mountainous areas, wetlands,

valleys, and plains are suitable areas for both protection and agriculture and animal husbandry. Therefore, Bedouin nomadism has been accepted as a widespread way of life (Lindholm, 2004, pp. 45-47). The most primitive type of nomadism is desert nomadism or camel nomadism, which lives in the desert. Besides this, there are also highland nomads, who possess characteristics more suited to a rural lifestyle. This type of rural life has been expressed as tribalism and carries some cultural values. Highland nomads engage in seasonal agriculture and animal husbandry. For their needs beyond the products they obtain from agriculture and animal husbandry, they sell products such as wool, meat, and leather in the city. This limited trade has created a dependent relationship between highland nomads or tribes and city dwellers. In this way, those living in rural areas lead a life dependent on the urban population (Irwin, 2021, pp. 88-89).

Ibn Khaldun started from the premise that the development process of societies is based on the dynamics of economic relations and investigated what the rules of social life are. Social life was formed in the form of kinship (blood ties) organization; and as it became evident in the transition to civilization and in civilization itself, it coincided with political life. Ibn Khaldun emphasizes that with the emergence of social life and the beginning of living in communities, the need for power to regulate the lifestyle and to meet the need for authority aforementioned is emphasized (Hassan, 2010, p. 138). Accordingly, Ibn Khaldun stated that urbanization is based on the foundations of economic and political organized structures. The elements of mutual aid in social life were discussed by Ibn Khaldun under the concept of "asabiyyah" and were among the primary qualities that enabled the transition from nomadic to settled life. The bonds of asabiyyah (group solidarity) within a community are a significant factor leading to urbanization and state formation. In its simplest form, asabiyyah refers to social solidarity (Ibn Khaldun, 2022a, p. 309). Asabiyyah is the group solidarity of tribal communities. Primarily, it is based on blood ties. It is defined as a strong bond that unites people around the same interest or idea (Irwin, 2021, p. 93). The factors that strengthen this bond increase as one moves from nomadic to settled life. While there are more limited factors forming asabiyyah in rural life, there are many elements that ensure solidarity in the city (Ibn Khaldun, 2022a, pp. 292-293).

The strengthening of asabiyyah bonds and the formation of settled life is also described by Ibn Khaldun as the science of Umran (civilization). According to Ibn Khaldun, all human societies move from nomadism to settled life. More broadly, they move from nomadism to settled life, and from settled life to settled life, that is, urbanization. The science of Umran deals with social life and organization. Umran encompasses some fundamental events and institutions arising from the organization and life of humans in society. The science of Umran has a field of study that extends from simple and small community units to complex, large, and developed social units. A significant part of this consists of urban society and urban life (Arslan, 2025, p. 104).

Ibn Khaldun addressed social and political events under the taxonomy of rational sciences and with a method based on cause-and-effect relationships. He stated that the deterministic process based on cause-and-effect chains shows similar development in natural and social events. By observing the universality of change and the dynamic and variable character of human communities, he established a new science, *Ilm-ul-Umran*, by making the chain of social events the subject of his scientific study. This science is both history, social science, and political theory (Hassan, 2010, p. 125).

Umran refers to the social life and organization of humankind. According to umran, there are two fundamental stages of human socialization: rural life and urban life, that is, Bedouin umran and settled umran. The lifestyles of nomads and settled people are completely different. Settlement itself is divided into Bedouin and settled, a distinction similar to the rural-urban divide we use today. Both social structures share common spatial characteristics brought about by settled life.

Method

This section utilizes volumes I and II of the Muqaddimah, prepared and translated by Arslan Tekin and published in 2022. The simplicity and clarity of the volumes ensured a fluent reading experience. The first, second, and third parts of Muqaddimah I (2022a) (up to the sixteenth chapter of the third part) and the fourth and fifth parts of Muqaddimah II (2022b) were read using a deductive method, and a content analysis was performed. In total, 550 pages of the 1356-page works constitute the dataset. The volumes do not follow a consecutive page numbering system; the second volume begins on page 729. Therefore, since the indexes of the volumes were not suitable for keyword searching in terms of scope and order, the table of contents was used. Sections relevant to the study were selected and examined from the sections and subsections indicated in the table of contents. Sections not selected, for example, the sixth section of the second volume, titled "Sciences and their types, teaching methods, and matters related to teaching and sciences," are clearly outside the scope of the research. In the content analysis of the dataset, seven themes defining urban space were identified. In Ibn Khaldun's examined works, he explains the Bedouin society and the process of becoming Bedouin, the sedentary society and the process of becoming sedentary, the science of civilization (umran), the concept of asabiyya, the effects of climate on city building, and processes such as city building and state building from a social and spatial perspective. The themes formed are: economic, administrative, professions and division of labor, geographical features, social life, architecture, and population. The themes created are discussed separately under the following subheadings, and their aspects describing urban space are indicated.

Findings: Space Characteristics of Cities According to Ibn Khaldun

Economic Characteristics

The primary distinction between a city society—which has reached the highest level of urban civilization—and a nomadic society lies in their modes of subsistence and economic structures. In nomadic societies, subsistence relies solely on agriculture and livestock farming, and production is limited to meeting basic needs; in cities, however, there is always a surplus of production and a wide variety of goods. The city serves as the marketplace and hub for this surplus production. The variety of products and volume of trade in the city exceed what can be produced through individual labor alone. Consequently, the total labor in the city is sufficient not only to meet essential needs but also to provide luxury goods. As social labor increases, prosperity and wealth in the city grow; consequently, employment and labor increase a second time in tandem with the developing economy. Subsequently, the rise in prosperity—which is subject to profit and gain—gives rise to social wealth (Ibn Khaldun, 2022b, pp. 767–771).

Ibn Khaldun outlined a cyclical pattern of the rise and fall of urban wealth. According to this, labor generates income, and profit is the value realized through labor. Earned income sufficient to sustain one's livelihood is classified as a livelihood (wage). Excess income is either spent on luxury goods and services or saved as capital. As a city's population grows, so does production. Ibn Khaldun noted that the rural sector is economically dependent on towns (Irwin, 2021, pp. 260–261). Since towns and villages possess an economic structure at the subsistence level and are compelled to sell their surplus produce in the more populous city for the sake of urbanization, they do not form an independent economic structure. The city serves as both a place of production and a market, as well as a living space for wealth.

Ibn Khaldun, who demonstrated that society develops through economic relations and that social development is based on production, explained that this development can also be influenced by cultural factors. Ibn Khaldun notes that he addressed the section on means of subsistence specifically before examining the sciences. This is because, according to Ibn Khaldun, subsistence and the production process that enables it are a "natural necessity," arising from need. In contrast, science holds a secondary importance; it is a matter of "virtue" and maturity. What is "necessary"

precedes the object that requires reaching “perfection” (Hassan, 2010, pp. 124–127). In this context, the process of development from the necessary production associated with nomadic life toward the diverse production characteristic of urban life has also been examined in terms of the same causal link in the transition from rural to urban life.

According to Weber (2012, pp. 88–89), who emphasizes that the economic criterion is essential for defining a city, a city is a place where residents earn their livelihoods not through agriculture but primarily through trade and commerce. Trade in the city is not merely minimal exchange of surplus products but a multifaceted market featuring greater diversity. For the economic criterion of the city's definition, a sustained and continuous volume of production and trade is necessary—rather than a community that sells surplus products only when available and otherwise returns to farming. According to Weber, a city is a marketplace, an economic center. Trade is a specialized profession.

Ibn Khaldun and Weber, who held quite similar views regarding the economic criteria of cities, emphasized that one of the spatial characteristics of a city is that of a place of commerce and marketplace. Ibn Khaldun stated that city markets contained everything people might need. He highlighted the variety of products, noting that essential needs such as wheat, beans, onions, and garlic were available, while some were secondary needs such as condiments, fruit, clothing, tableware, livestock, and household goods, as well as things necessary for a broader life (Ibn Khaldun, 2022b, pp. 769-770). According to Weber (2012, p. 97), one aspect of being a city is that it is a center of commerce and trade, a producer of food. The city's relationship with the land determines the urban economy; it establishes an economic order between individual well-being and the national economy. Simmel (2017, p. 106), who viewed city life as a struggle, stated that the income in the city is not derived from nature but from trade. The urban space is the center of the highest level of economic division of labor. The more densely urban space/society becomes, the more it determines the conditions of the division of labor within that space, creating an environment encompassing a wide range of services. Lefebvre (2014, pp. 9-15) similarly notes that in Ancient Greece, the urban space (agora), which had previously established its administrative autonomy as a political city, was replaced by the marketplace as economy and commerce continued to dominate the city. Urban space became the place of exchange where economic products and urban society met. After the Industrial Revolution, the city became the center of industrial production along with economic exchange.

Harvey (2015, pp. 233-246) also explains why economy and commerce are the defining elements of urban space. According to him, money, an element of commerce, determines the meanings of space and time in social life and defines the boundaries of urbanization. Urban space cannot be considered independently of money because it is money that separates the activities of buying and selling, both in space and time. The city is the most suitable space for this exchange. Finally, Pirenne (1982) considered trade in medieval cities as a development that paved the way for the formation of the commune due to the class structure it created. Accordingly, as trade continued to develop in fortified cities, a merchant class emerged. While previously the surplus product in rural life was managed by the clergy, through trade, the surplus product became a medium of exchange.

Administrative Characteristics

According to Ibn Khaldun, civilized societies and cities have a governance structure that differs from the tribalism observed among nomads. Once social life is established and settled, people require a ruler to protect themselves from one another's aggression. Tribalism is based primarily on family ties and involves consent stemming from respect for an elder. However, in kingship, consent stems from power and authority. It is accepted that force may be used when necessary. While voluntary participation is the basis of tribal leadership, kingship involves sovereignty, the administration of justice, victory, and the use of force (Ibn Khaldun, 2022b, p. 779).

According to Ibn Khaldun, cities must be designed to be protected from those seeking to seize them. Every city is inevitably faced with the threat of attack. For this reason, the city's borders must be designed to be fortified. Cities surrounded by fortresses are very difficult to conquer. The fact that the security needs of sedentary populations are greater and different from those of nomads also stems from the abundance of wealth and personal property in cities and the necessity of protecting them. For the same reason, the state's laws and law enforcers have also diversified (Ibn Khaldun, 2022a, p. 354). Consequently, the need for security influences the city's spatial structure.

The need for security to be organized among people, the community must have a leader. It is noted that after the merchant class settled in medieval cities, the new order that emerged led to chaos, prompting the formation of communes and the development of municipal governance to regulate this new order (Pirenne, 1982, p. 122). In a city, urban economic policy is the responsibility of the administrator who holds political sovereignty over the city. The political and administrative aspects of the city depend on the presence of a castle garrison, and this is the defining characteristic of a city. In antiquity and the Middle Ages, a castle meant occupying a piece of land and turning it into a settlement. Every castle has a garrison, and guarding and garrisoning are among the oldest functions of urbanism. While the castle was referred to as a "burgh," the term "burgess" was used to denote a city dweller (Weber, 2012, p. 105).

In the section explaining these concepts, it was noted that as asabiyyah bonds strengthen, the tendency toward urbanization increases. The governance of sedentary societies differs from that of nomadic societies due to these differences in asabiyyah bonds. Irwin (2021, p. 97) states that asabiyyah is a significant factor in establishing organized urban governance. A leader who controls an asabiyyah group possessing sufficient power and influence succeeds in taking the helm of urban governance and, furthermore, in establishing a state. While some asabiyyah bonds are formed by blood ties, others are formed by religious ties. During the urbanization process, the factors forming asabiyyah bonds diversify; unlike blood and religious ties, social solidarity arises from living in the same city. A similar view regarding the greater prevalence of asabiyyah bonds in cities was expressed by Durkheim (1982) as social solidarity or collective character. For collective character to emerge in cities, the proliferation of organizations and institutions is necessary. This is because in cities, lifestyle and social bonds are largely determined by institutions.

Professions and Division of Labor

The dynamism of economic life and the large volume of trade have diversified professions and the division of labor in cities. While the characteristics of professions and the division of labor differ between urban and rural areas, urban space has been shaped in proportion to this difference. Ibn Khaldun (2022b, pp. 810-811) explained that professions were diverse in settled societies and that prosperous cities could only be built with a developed division of labor. The occupations of those living a nomadic life were limited to agriculture and animal husbandry. In cities, the population and the division of labor were larger and more diverse, and there were more workers to do the work. Some of these were skilled craftsmen, while others were townspeople who were still in the process of transitioning from nomadism to settled life. The abundance of workers in cities made it easier to build large and magnificent buildings. This is because the division of labor was necessary for buildings commissioned by the state or city administrator.

One of the examples he gives is the aqueducts built on arches, supported by curved supports, to bring water to the city of Carthage. Carthage's aqueducts are famous for their engineering and fundamental techniques, their reach to subsequent civilizations, and their exemplary nature. They were also constructed using specialized trades and a large number of workers (Ibn Khaldun, 2022b, p. 736). Ibn Khaldun (2022b, p. 829) noted that agriculture and farming were insufficient for living in the city, stating that farming was a type of work and livelihood specific to the Bedouins.

Ibn Khaldun (2022b, pp. 810-811) divided the means of livelihood in the city into natural and unnatural means. He stated that the income derived from nature, a natural means of livelihood, was only sufficient to meet essential needs, and that there were other professions in the city that required skill, craftsmanship, and expertise and generated profit. A similar view was expressed by Simmel (2017, p. 106), stating that income in the city would be a gain between people, not from nature. Simmel (2017) emphasized the necessity of different professional groups to create product diversity in the city; He stated that there was no need for such a professional group in rural life. A view very similar to Ibn Khaldun's is described by Weber (2012, p. 99) as the fact that production for buying and selling in the city was predominantly organized in specialized small establishments using craft technology. This production takes place with little or no capital and by masters who have undergone a long apprenticeship. Economically, this type of production is one that determines the price for consumers, involving the use of wage labor.

Geographical Characteristics

Ibn Khaldun emphasized that for a place to become a city, it must possess a climate and geographical conditions suitable for human habitation. He grounded the importance of this in Islam, explaining, "Since Allah created the human race to cultivate the earth, the waters have receded from certain parts of the earth," citing Surah al-Baqarah 2:30. Ibn Khaldun explained that the world is divided into seven climate zones, that there are relatively more uninhabited areas suitable for settlement in the South compared to the North, that the areas between the third and sixth climate zones are habitable, that settlement began in these areas, and that even prophets came to these regions (Ibn Khaldun, 2022a, pp. 139–145).

The third climate zone is the most suitable for habitation and development. This climate zone has a temperate climate, and all its climatic and topographical features are moderate and balanced. The countries located in this climate zone during that period can be summarized as the Strait of Gibraltar, the Aegean Sea (Mediterranean Sea), Tarifa, and the Green Island, Ibiza, Minorca, Sardinia, Sicily, Crete, Cyprus, Córdoba, Alexandretta, Tarsus, Aleppo, the Jaxartes and Syr Darya Rivers, and Mesopotamia. It has been noted that the first settlements were established in this region. Climate influences everything from the building materials of a settlement to the types of clothing, and from people's temperaments to their dietary habits. The lands of temperate climates are also fertile and suitable for habitation. Deserts and rural areas are more extensive than cities. This is because agriculture and livestock farming require larger areas. Cities, on the other hand, are built in narrower but more densely populated, and for security reasons, more confined spaces (Ibn Khaldun, 2022a, pp. 145–150).

In the Middle East, the Rif and Atlas Mountains in Morocco and Tunisia; the Rif and Atlas Mountains in Algeria; and the Zagros and Elburz mountain ranges in Iran are at elevations suitable for caravan passage, possess fertile, sheltered valleys for agriculture, and provide summer pastures for herds. More importantly, these mountain ranges act as a barrier against the rains driven westward by the monsoon winds during the winter months. Consequently, due to climatic and geographical conditions, arable land was limited to the deltas of the Nile, Euphrates, Tigris-Karun, and Helmand rivers, necessitating the careful use and management of water in these areas. For this reason, villagers have lived dependent on the resources of city-states (Lindholm, 2004, pp. 45–47). The primary difference between urban and rural areas lies in their spatial scale. One reason for this is that urban life is sedentary and confined to a clearly defined area. Nomads, however, as warriors and nomads, exert control over a wider region.

On the other hand, a city's geographical features must ensure its defensibility. A city should be built on a hill that is difficult to scale, or the site chosen for the city should be surrounded by sea and rivers, with access to the city possible only via a bridge (Ibn Khaldun, 2022b, pp. 731–732). Another aspect to consider when establishing a city is its health conditions. The pleasantness of the

city's air and its impact on health must be taken into account. For example, if the city's air and water are unhealthy, the population cannot grow, and thus the city cannot develop (Ibn Khaldun, 2022b, pp. 737–738). Ibn Khaldun developed a holistic perspective by incorporating geographical features into the urban landscape.

Cities should be established in regions with grasslands necessary for the city's inhabitants to graze their livestock. This facilitates livelihood and accelerates the transition to urbanization. For this reason, a city should be established along a riverbank or in a location where freshwater sources are available. Water is one of the most important factors enabling settlement. Another key factor is forests. Establishing cities near forested areas makes it possible to access wood that can be used as building material and technical resources (Ibn Khaldun, 2022b, pp. 738–740). Ibn Khaldun devoted considerable attention to the question of what kind of area is suitable for establishing a city. Here, he paid close attention to geographical and climatic conditions.

Social Life

According to Ibn Khaldun (2022a, p. 273), the difference in lifestyles between Bedouin and settled societies stems primarily from their differing ways of making a living. Therefore, working only for essential needs versus living for luxury needs creates different social structures. At the same time, social life is limited in the nomadic lifestyle. A larger portion of daily life is spent trying to meet essential needs. City life, on the other hand, offers luxury and comfort.

Ibn Khaldun explained the process of the rise and fall of states in terms of the interaction and cyclical conflict between two types of society or social organization. The fundamental factor revealing the differences in social life between settled and Bedouin societies is the difference in their modes of livelihood and production. Bedouin and settled societies are the same type of society that exist and interact with each other. Bedouins have a simpler lifestyle when they only have a means of livelihood that meets essential needs, but they are aware of luxury and extravagance in the city. Therefore, every Bedouin community wants to be included in the Hadari society (Alatas, 2020, pp. 53-54). The social structure of Hadari societies is shaped by civilization and prosperity.

Ibn Khaldun (2022a, pp. 281-282) stated that Bedouins are braver than Hadaris because they have to provide for their own security and have more difficult living conditions. Those living in cities have professions responsible for security; city dwellers do not have to protect themselves. Therefore, they gradually lose their courage. At the same time, those living in cities have to adapt to a politically organized administrative structure. This requires them to obey more rules, and as a result, the fierce, warlike personal characteristics characteristic of Bedouins change in Hadari society.

The proud, courageous, and love of personal independence seen in Bedouins stem from the necessity of spreading across a wide area. Living independently from any city-state, these nomads have highly developed the ability to protect and defend each other. The social characteristics of nomads are related to the ecological conditions they face (Lindholm, 2004, pp. 48-49).

Unlike Bedouins, the Hadari are accustomed to comfortable living. This is related to the variety of products and prosperity in the city. As labor increases in the city, the value of that labor, in turn, increases in wealth. Hadari develop habits of decorating their homes, wearing fine clothes, beautifying their household goods, and using servants and pack animals as indicators of wealth. As prosperity increases in the city, new habits and presentations increase; the market for work and art becomes more vibrant. The more advanced a city is in terms of civilization, the more advanced the prosperity of its people becomes, and this manifests as a single level across all classes in the two cities being compared: the ruler, merchant, artisan, craftsman, law enforcement, etc., of the city with advanced civilization have a higher national income. The difference in national income is reflected across all occupational classes (Ibn Khaldun, 2022b, pp. 765-766).

The wide volume of trade due to the diversity of jobs and professions in the city attracts visitors from other cities, thus increasing the city's cultural level. This cultural development increases towards the city center (Ibn Khaldun, 2022b, pp. 780-781). Another factor that increases the culture in the city is the greater prevalence of skill and craft-based livelihood methods. Craft-based professions are not simple but complex; they require knowledge and are acquired through thinking and research. For this reason, skill and craft are professions specific to the city dwellers (Ibn Khaldun, 2022b, p. 810).

Among the characteristics of the social structure, the fact that the settled populations consist of different lineages is also important. While Bedouin societies are almost always connected by the same lineage and kinship, in settled societies, lineage is mixed. It is unlikely that a city would be formed from a single tribe. Those who do not want their lineage to mix with other lineages consciously preserve nomadic and tribal life. Urbanization, on the other hand, is a place where different tribes and lineages live together (Ibn Khaldun, 2022a, pp. 290-292). Urban solidarity is generally based on social relationships established later, that is, the structure consisting of marriage and family. In Bedouin tribal administrations, blood ties and lineage unity are very important. In fact, blood ties and lineage unity could be fabricated in tribes to secure and strengthen political alliances. In the Muslim world, it was common for communities to claim origin from the Arabian Peninsula to elevate their status (Irwin, 2021, p. 113). City society has bonds that transcend blood ties. Urbanization brings cosmopolitanism. Carrying the same "blood," which is very important for rural life, is not as important and necessary for city life. Cities always receive migration from towns and villages, and their social structure diversifies.

Population

Population is one of the oldest criteria for distinguishing between city and village in urban history. Ibn Khaldun frequently reiterated that the city population was larger than the nomadic population.[See Ibn Khaldun, 2022b, pp. 730, 739, 771, 765 and Ibn Khaldun, 2022a, pp. 291-292, 347.] This is because every nomad wanted to become settled, and there was greater prosperity in cities. He shows in many examples that cities have larger populations. He traces a process of migration from nomadism and villages to cities, and also mentions that some people came from other cities. These are reasons that increase the population.

The larger the population of a city, the richer the city becomes. City conditions allow for the specialization of labor, and if, as a result, labor produces more than is necessary, this leads to profit and comfort.

Architecture and Housing

According to Ibn Khaldun, building and city architecture are related to settled life, urbanization, the lifespan and power of the state, art, and the division of labor. In a nomadic lifestyle, houses only serve the need for shelter. In the initial stages of the establishment of cities and towns, there are few buildings. It is generally difficult to find building materials such as stone, lime, and plaster, which are necessary for raising buildings, as well as glass, marble, mother-of-pearl, and polished and smooth stones needed for decoration. Therefore, the buildings of these cities are initially primitive, and the materials used in construction are simple. After the city's development and population increase, building materials and buildings increase (Ibn Khaldun, 2022b, pp. 761-764).

Weber (2012, p. 87) similarly points out the abundance of large buildings in cities and their construction close together or adjacent to each other. This is due to the large population and the desire of the city's inhabitants to reside in the most livable place. In addition, professions need to be easily accessible to each other. In cities, structures are built adjacent to each other or very close together. Clustered structures are a characteristic of cities. In fact, he defined the city as a cluster of houses, explaining the centralization within the city in terms of buildings. Lefebvre (2014, p. 112) also

described central points in the city as marketplaces, commercial areas, roads, streets, areas frequently frequented by pedestrians, crowds, and buildings stacked side-by-side and on top of each other. City architecture is the urban form that emerges when all these elements are observed from a high-rise building. The city center, with these elements, gathers urban mobility around it. When people reach a certain level of prosperity, their first desire is luxurious settlement and more comfortable homes. Since these houses are built to be lived in, it is necessary to consider reasons that will prevent harm and facilitate vital interests during their construction (Ibn Khaldun, 2022b, p. 737). Building and establishing cities are characteristics of settled life as a necessity of prosperity. People begin to live a settled life after nomadic life. Large-scale settlements in history, such as Göbekli Tepe, are indicators of urbanization and settled life. In the Middle Ages, the abundance and grandeur of architecture were extremely important for a city. Inns, bathhouses, mansions, markets, temples, palaces, and shops were among these architectural features. While houses in nomadic life only served the need for shelter, in city life they offered comfort and identity.

Comparison and Discussion

The evolution of places where people live together into urban spaces over time depends on certain factors. First and foremost, the location where a settled life can emerge must be habitable in terms of climate and geographical characteristics. According to Ibn Khaldun (2022a, pp. 132–133), who divided the world into seven climate zones, the regions most suitable for human life are those between the third and sixth climate zones; the remaining areas have very cold or very hot climates, making them less suitable for habitation. Accordingly, Ibn Khaldun (2022a, p. 168) states that the first human settlements were established in the Mediterranean countries and Mesopotamia, which encompass the fourth and fifth climates. By the 14th century, developed and populous cities had been established in these regions. For example, the Roman Empire was a Mediterranean civilization and ruled for centuries within a habitable climate zone (Pirenne, 1982). The concentration of the earliest traces of communal living in the Mesopotamian basin (Mumford, 2013, pp. 32–33) confirms the characteristics of a habitable climate and geography.

Ibn Khaldun focused extensively on the human living environment and provided detailed descriptions of habitable areas[See Ibn Khaldun, 2022a, p. 130-204.]. Before outlining his views on cities and climatic regions, Ibn Khaldun cited verses from the Quran. He noted that after creating the world, God tasked humanity with cultivating it (Al-Baqarah 2:30) (Ibn Khaldun, 2022a, p. 130). At this point, the city is first and foremost a space created by humans. Ibn Khaldun, who ascribes a spiritual meaning to the establishment of cities and the attainment of civilization, acknowledges that the human being is by nature suited to urbanizing the spatial units in which they live. According to this view, humans must shape nature and transform it into spatial units suitable for human life.

In this context, Bookchin (2014, p. 87) has characterized the shaping of unurbanized natural areas by humans—necessary for survival and the attainment of well-being—as a form of domination over nature, and has criticized it for establishing a hierarchical relationship between humans and nature. Bookchin (2014, pp. 90–92) characterizes this as humanity’s separation from and alienation from nature. In contrast, he asserts that in the relationship humans establish with nature, humans are a part of nature; they are in a position of both influencing and being influenced by it. In other words, he rejected the view that natural areas are zones of necessity, where humans must either submit to nature and attempt to adapt or dominate nature.

Ibn Khaldun (2022a, p. 196), while positioning humans as the affected party in the face of nature in the context of the negative effects of regions with low habitability on human health, approaches Bookchin by avoiding a hierarchical perspective. In contrast, his persistent spatial definitions regarding settlement, city-building, and development in habitable areas position humans as agents influencing nature. Furthermore, by citing verses from the Quran to interpret that the regions humans can develop on Earth are a gift from God, he imposes upon people the duty of

transforming nature into developed urban spaces. In this sense, a complete divergence from Bookchin places humanity in the very position Bookchin criticizes—either as helpless before nature or as a dominator of nature—in the human-nature relationship.

The second characteristic in the comparison of urban spaces is the difference in the subsistence and production methods of sedentary and nomadic societies. Bedouins possess the production capacity to meet their basic needs through hunting, herding, and limited agriculture. Accordingly, their styles of clothing, food, and shelter differ from those of sedentary peoples and are limited in variety. On the other hand, in the living spaces of sedentary peoples, there are trade and markets. There are various professions based on art and craftsmanship. The most distinctive feature of urban life is the development of a subsistence and production system capable of yielding more than what is necessary (Ibn Khaldun, 2022a, pp. 121–125). This characteristic is also the most distinctive feature of modern cities and has been reinforced throughout history by the fact that large cities have always possessed larger marketplaces. Islamic cities possess an urban space that developed around marketplaces situated near grand mosques. Weber—though he viewed the tribalistic mindset in the Middle East as an obstacle to the formation of a true city—emphasized the city's economic character by noting that the city is defined by its marketplace (Weber, 2012).

The view that cities and villages differ in their modes of production and economic structure, and that cities have a more developed economic and trade volume, is conceptually closest to that of Ibn Khaldun, as is Weber's view that the city is a marketplace. Modern urban theorists Castells (2020) and Harvey (2015) have shaped the economic character of the city within the context of critiques of capitalism, emphasizing that the basis of class conflicts in cities is economic inequality. Here, they approach Ibn Khaldun in emphasizing the economic character that differentiates cities from villages. However, Ibn Khaldun pointed to the general distribution of wealth and overall enrichment, not class conflict, as the economic structure of cities bringing prosperity and wealth to them. He then spoke of the collapse of the whole when this wealth and prosperity are wasted, leading to the downfall of the state or cities (Ibn Khaldun, 2022a, p. 365; 2022b, p. 785).

The economic character of a city necessitates that the urban space be equipped with necessities such as markets, merchants, craft workshops, and art performance venues. Ibn Khaldun (2022b, p. 737) stated that not all buildings in cities could be privately owned; some were public institutions used collectively, and everyone living in the city benefited from them. Therefore, dynastic rule and property are absolutely necessary for the formation of cities and the establishment of towns (Uludağ, 2001: 390). The most suitable examples of this are seen in the ancient Greek cities, where the city, thought, and art were embodied in urban space (Kayıkçı, 2007, p. 150).

There is a tremendous similarity between the 14th-century thinker Ibn Khaldun and the 20th-century thinker Simmel (2017) regarding the development of art and crafts in the city and the ability of people in the city to prefer more luxurious and fashionable clothing. Ibn Khaldun (2022a, p. 107) states that due to factors such as the vibrancy of production and trade in the city and the high standard of living of the settled population, they would have more beautiful clothes and more opulent houses. The increased standard of living during the transition from nomadic to settled life makes it possible to meet not only essential needs but also luxury requirements (Ibn Khaldun, 2022b, pp. 764–774). Simmel (2017) similarly points out that fashion is not only a necessity in city life, but also acts as the cement of capitalism, appealing to the standard of living and being a determining factor in individuals' desire to increase their standard of living. The transition from nomadic to settled life progresses with increased prosperity and population in cities. According to Ibn Khaldun, the richest cities are the most populous. Population and urban space volume are asymmetrical. Cities have a narrower spatial dimension but a larger population; While nomadic areas were larger, the population was sparse (Ibn Khaldun, 2022a, p. 321). The increase in population along with urbanization and settled life is mostly related to production, job opportunities, and prosperity in the city. City

conditions are favorable for the specialization of labor. As a result, labor produces more than what is necessary, and labor brings not only income but also profit. Ibn Khaldun explained this in a way similar to his labor-value theory (Irwin, 2018, p. 265). The concentration of the majority of the population in cities and the crowded appearance of cities due to their narrower urban space points to today's formulation of population density.

Pirenne (1982), while emphasizing the universality of trade and technology for urban development in the Middle Ages, only examines the urban history of the West. However, during the same period, as the rise of Islamic civilization limited Western dominance in the Mediterranean, there were advanced Eastern cities. Islamic cities with large populations were powerful in terms of using the latest irrigation technology of the time and controlling trade routes (Güler, 2018, p. 15). For example, in the Middle Ages, the three great metropolitan cities of Istanbul, Andalusia, and Baghdad were advanced cities in science, art, and trade. Cordoba, the cultural and political center of Andalusia in the 12th century, was renowned for its 113,000 houses, 21 outer districts, 70 libraries and bookstores, mosques, and palaces. In Cordoba, which had completed many infrastructure services during this period, most of the roads were paved with stone and had lamps called Makkari that illuminated the streets at night. During the same years, while there was no lighting in the busiest streets of London, the bathhouse culture was considered barbaric (Great Islamic History, 536).

Gimpel (1996, pp. 2-10) explains that medieval people were not at all unfamiliar with machines; he mentions that watermills, simple means of transport, levers, and the engineering profession were widely used in many cities in the Middle Ages. Stating that water was to the Middle Ages what oil is to us today, Gimpel (1996) explains that medieval cities consisted of factories powered by water. Similarly, Ibn Khaldun (2022b, pp. 732-733) draws attention to aqueducts, waterways, and their more aesthetically pleasing and magnificent construction in more developed states, the engineering profession, and the importance of water for settlement. He discusses how these shaped urban space. While Gimpel (1996) draws attention to the water-powered machinery and the place of water in the urban space of medieval Western cities, he does not mention Eastern cities at all.

Urban theories should reconcile the spatial form of the city with the social processes within it. In other words, urban sociology, spatial consciousness, and geographical features should be compatible in the definition of the city (Harvey, 2013, p. 28). Ibn Khaldun's examination of the evolution of nomadic communities into settled societies, his spatial analysis within the context of social and urbanization, and his structuring this evolution based on geographical conditions indicate that he developed a theory of the city. Irwin (2021, p. 87), who researched Ibn Khaldun, states that he experienced and observed both urban and nomadic life, becoming an expert in negotiations with Berber and Arab tribes living in settlements in the middle of the desert and on the highlands; he also notes that Ibn Khaldun "learned a great deal from the experiences of life in the backyard of the city." Hassan (2010) draws attention to Ibn Khaldun's method of establishing cause-and-effect relationships with social events through a causal approach. Based on these, Ibn Khaldun used an objective method while constructing his theory of the city with the concept of civilization. Ibn Khaldun shares the most common views with Weber regarding the economic characteristics of cities; with Pirenne regarding the administrative and economic development of cities; with Lefebvre and Simmel regarding the social characteristics of cities; and with Weber, Lefebvre, and Simmel regarding architecture, division of labor, and professions. The fact that these theorists, who deal with the history and present of the city, share common views on urban space with the medieval thinker Ibn Khaldun, supports Lefebvre's (2014) view that "urban space cannot be defined differently in a socialist country than in other countries; the urban problem, urbanism as an ideology and institution, and urbanization as a general trend are valid worldwide." However, it is noteworthy that the Western theorists examined in this study do not cite Ibn Khaldun. Although Ibn Khaldun's distinction between Bedouin and settled communities pertains to pre-modern states and cities, this does not mean that his

work does not contain information about the formation of modern states and cities (Alatas, 2020, p. 255). Despite sharing so many similarities with Western literature, Ibn Khaldun, who hails from the Islamic world, has not been cited (Irwin, 2021; Meriç, 2015, p. 276). The most prominent feature of Orientalism is the disregard of theorists characterized as Eastern, and Ibn Khaldun has been ignored in the theoretical construction of modern sociology. Therefore, Eurocentrism is present in the theoretical foundations of sociology (Alatas, 2020, p. 13). This is attributed to the fact that Western thinkers, who dominated the literature of sociology and urban studies, had renewed their interest in the East in the 1800s due to colonialism, after the Crusades had caused a decline in their interest (Irwin, 2018, p. 292; Uludağ, 2001, p. 71).

Conclusion

According to Ibn Khaldun, urban space is a place where the mode of livelihood is not agriculture or animal husbandry, where there is a production volume exceeding needs, where there is division of labor and diversity of professions, where the population is large and the level of prosperity is high, where the form of government is monarchy, where the bonds of *asabiyya* (group solidarity) are strong, where fashion and extravagance shape social life and architecture, and where it is the most suitable place to live geographically and climatically. Urban space is a place that has achieved economic independence. City life requires settled life and a fixed area. These definitions coincide with the Western works examined in the study.

The result obtained by the study is that when comparing the characteristics of urban space in Ibn Khaldun's work with the Western works examined, similar descriptions are seen in six out of seven themes. It should be noted that there is a difference in emphasis regarding social structure among these similar characteristics. Accordingly, the view of the city as a place of freedoms, ideas, and class conflicts, as depicted in the Western works examined, distinguishes urban society from rural life, while pointing to secondary and freedom-based human relations. In contrast, according to Ibn Khaldun, urban society becomes settled not to increase its freedoms but to increase its prosperity. Urban society, under the rule of the sovereign, consists of compliant and less courageous individuals. A distinguishing feature in the comparison is the influence of geographical and climatic characteristics on urban space, which is not described in the Western works examined but is extensively discussed in Ibn Khaldun's work.

Ibn Khaldun presupposes that every village community eventually desires to transition to urbanization. Whether this assumption is valid today is debatable. The possibility of reverse migration makes this assumption less universally valid. Although several characteristics of urban space are listed, the most prominent feature in both the Western works examined and in Ibn Khaldun's work is the economic characteristic of cities. The economic characteristics of cities are closely related to trade, markets, prosperity and wealth, the development and diversification of professions, cultural development, population growth, division of labor, and architectural parameters. These parameters are the elements that constitute the characteristic features of urban space.

Today, for a place to become a city/municipality/province, that is, to be officially recognized as an urban space, it is considered necessary to achieve self-sufficient economic and administrative capacity, primarily based on population criteria. In Turkey, the first articles of the Metropolitan Municipality Law No. 5216 and the Provincial Administration Law No. 5442 define provinces/metropolitan areas based on population, administrative organizational structure, and economic criteria. On the other hand, the official designation of a place as an urban space in Turkey is also used as a public policy tool; supportive decisions can be made to enable it to benefit from the rights and advantages of being a city for reasons such as development, public works, and security. In this way, efforts are made to ensure the development of the declared urban space through public policies. However, neglecting the specific geographical and climatic conditions of a place while considering its economic, demographic, and administrative conditions leads to serious consequences.

Earthquake zones and neighborhoods built on riverbeds are the most striking examples of this; a holistic perspective on the characteristics that an urban space possesses/should possess is necessary.

www.turkishstudies.net/religion**Turkish Studies - Comparative Religious Studies**

eISSN: 2667-5544

**ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY**

İbn Haldun'un Kentleşme Kuramı ve Kentsel Mekân Çözümlemesi

Giriş

Günümüz kentbilim alanında önemli yeri olan kentsel mekân özellikleri devletlerin yönetim kademelenmesi ve yerel yönetim mevzuatına göre belirlenirken tarih boyunca kabul görmüş ortak özelliklere sahiptir. Kent biliminde, “Kent neresidir?” ve “Kent toplumu nedir?” sorularının cevapları köy/köy toplumu ile kent/kent toplumu kıyaslanarak verilmiştir. Kent tanımlarının teorik dayanakları tarihsel olarak eski bir geçmişe sahiptir. İlk yerleşimlerde insan topluluklarının mekânı yaşanabilir formda biçimlendirmesiyle başlayan kentsel mekân üretimi, Tarım Devrimiyle ilk büyük değişimini, ardından Orta Çağ'da ticaret ve ekonominin gelişimiyle ikinci dönüm noktasını yaşamış, kentsel mekân biçim ve işlev bakımından günümüze gelinceye kadar gelişmiştir.

Orta Çağ'da Akdeniz ülkelerinde daha önce manastır ve ruhban sınıfının görevleri arasında sayılan ticaret, depolama, üretim gibi işler tüccar sınıfının doğuşuyla el değiştirmiş; kale sınırlarında yeni bir sınıf ile müstakil bir meslek oluşmuş ve kentsel mekânda büyük bir değişim başlatmıştır. Böylece Batı'da, 9.-11. yüzyıllarda kentsel mekân ticaretin gelişimi ve kentin politik/ örgütlü yapısı bağlamında gelişirken (Pirenne, 1982), 14. yüzyıla gelindiğinde Orta Doğu'da İbn Haldun, bedevihadari ayrımı temelinde kentsel mekânı da içeren kent kuramı geliştirmiştir. İbn Haldun'a göre kent oluşumu formülasyonu özetle şöyledir: Kırsal yerleşmeyi ifade eden bedeviliğin daha fazla ürün elde etmesi neticesinde refah düzeyi artar. Buna eşlik eden asabiyye bağlarının kuvvetlenmesiyle hadari toplum (şehir yerleşmesi) oluşur ve kentleşme meydana gelir. İbn Haldun'a göre bedevilerin refah seviyeleri arttıkça yerleşik olmaya; yerleşik yaşamda asabiyye bağları arttıkça şehirleşme ve devletleşmeye eğilim artar. İbn Haldun her bedevi topluluğun nihai amacının yerleşik kent toplumu kurarak umrana erişmek olduğunu iddia eder. Buna bağlı olarak yerleşiklikle kurulan kentlerin taşınması gereken mekânsal nitelikleri vardır, bunlar kırsal yerleşimlerden farklıdır.

Kent kuramları kentbilim alanında oldukça geniş bir literatüre sahiptir. Literatürdeki kent kuramları taksonomilerine bakıldığında; Tuna (2013) teorisyenlere göre kronolojik bir sınıflandırma yapmış; kente dair ilk bilgileri anlattığı birinci kısımdan sonra kent kuramlarının oluşumu için Orta Çağ'ı, gelişimi için Sanayi Devrimini esas alıp, günümüze kadar incelemiştir. İncelediği teorisyenlerden bir kaç; birinci kısımda toplum sınıflandırmasıyla E. Durkheim; ikinci kısımda Orta Çağ kentleriyle H. Pirenne ve şehir tipolojisiyle M. Weber ve üçüncü kısımda ise kapitalist-kentleşme yaklaşımlarıyla H. Lefebvre ve M. Castells'dir.

Bir başka çalışmada Al-Rebholz (2017) kent kuramlarını klasikler ve çağdaşlar olarak ikiye ayırmış; iki kategori arasındaki farkı sanayileşme ve kapitalist süreçlerin kente olan etkisi bağlamında belirlemiştir. K. Marx, Weber, Durkheim ve G. Simmel'i kent sosyolojisi çatısı altında, klasik kent kuramcıları olarak; Lefebvre, Harvey ve Castells'i anti-kapitalist modern kent kuramcıları arasında ele almıştır.

Kent kuramları içerisinde kent sosyolojisi başlı başına bir alana sahiptir. Alkan ve Duru

(2002) kent sosyolojisinin geniş bir çalışma alanı olduğunu vurgulayarak; bu alanlardan birinin kenti toplumsal dönüşümlerin gerçekleştiği yer olarak tanımlayan mekânsal temelli çalışmalar olduğunu belirtmiştir. Kent araştırmalarında toplum-mekân ilişkisine odaklanan bu çalışmaların başlıca teorisyenleri G. Sjöberg, L. Wirth, Harvey, Castells olarak ifade edilmiştir.

Kent kuramları arasında kentsel mekân temelli çalışmalar temelde ikili taksonomiye sahiptir. Bunlardan biri kent toplumunu kentsel mekâna mekanik bir biçimde aktaran yaklaşımlardır. Diğer kentsel mekânı toplumdan arındırıp, teknik bir bakış açısıyla ele alan yaklaşımdır (Keskinok, 1988, s. 67). Kenti mekânsal açıdan ele alan kuramcılardan biri Castells'tir ve kentsel mekânın işlevlerinin sanayileşmeden sonra genişlediğini aynı zamanda kentsel mekânın tarihsel bir birikim olduğunu ifade etmiştir (Keskinok, 1988; Yetişkul, 2020). Diğer Lefebvre, mekânın yeniden üretimi kavramsallaştırmasıyla kentsel mekânı ele almıştır. Harvey ise kentsel mekânı, içerisinde belli üretim biçimi olan, metalaştırılan, kapitalizme özgü sosyal ilişkilerin yaşandığı yer olarak tanımlamıştır (Yetişkul, 2020).

Kent kuramları bileşenlerinden biri olan kentsel mekân kavramının anlamını, Doğu-Batı kıyaslamasıyla yorumlamayı amaçlayan bu çalışmada; kentin mekânsal yapısını belirleyen önemli tarihsel gelişmelerle sınırlandırılan literatür taraması kapsamında Batı'lı kentsel mekân tanımı yapılmıştır. Farklı dönemleri inceleyen, seçili literatürden elde edilen bilgilerin kümülatifinde ulaşılan kentsel mekân özellikleri İbn Haldun Mukaddime I (2022a) ve Mukaddime II (2022b) eserleri okumalarında referans olarak kullanılmıştır. Kentsel mekân kavramı elde etmek için yukarıda bahsedilen kent kuramları literatürünün yönlendirmesiyle seçilen kuramcılar: G. Childe (1950), E. Durkheim (1982), F. Tönnies (2001), H. Pirenne (1982), G. Sjöberg (1955), M. Weber (2012), G. Simmel (2017), H. Lefebvre (2014), D. Harvey (2013), M. Castells (2020) olmak üzere on eserdir ve metin içinde görülebileceği üzere başka çalışmalarla da desteklenmiştir.

Çalışmanın diğer boyutunu İbn Haldun'a göre kentsel mekân özelliklerinin neler olduğu oluşturur. Bunun için İbn Haldun'un Mukaddime I (2022a) eserinden birinci, ikinci ve üçüncü kısımları (on altıncı bölümüne kadar) ile Mukaddime II (2022b) eserinden dördüncü ve beşinci kısımlar dedüktif yöntemle okunmuş; makalenin önceki bölümünde ulaşılan kentsel mekân özelliklerinin izi sürülmüştür. Bu okumalar esnasında kentsel mekânı tanımlayan İbn Haldun'un kendine has kentsel mekân özellikleri tümevarım yoluyla değerlendirmek için not alınmıştır. Toplam 550 sayfayı kapsayan içerik analizi sonucunda, İbn Haldun'a göre kentsel mekânın taşınması gereken özellikler yedi temada kategorileştirilmiştir. Bunlar ekonomik, idari, meslekler ve iş bölümü, toplumsal hayat, mimari ve nüfus olmak üzere dedüktif yöntemle elde edilen 6 tema ve indüktif yöntemle elde edilen coğrafi özellikler temasıyla yedi kategoridir.

Çalışmanın yöntemi yorumsamacı yaklaşım çerçevesinde karşılaştırmalı yöntemle yapılan ve nitel araştırma yöntemleri arasında yer alan içerik analizidir. İçerik analizi, sosyal olay ve durumların niteliğinin belirlenerek, analiz edilmesinde uygun bir yöntemdir. İçerik analizinde hedefte belirlenen metin ve dökümanlar analiz edilirken, tema/kategoriler oluşturulur, tasnif yapılır ve analiz sonrası elde edilecek anlama ilişkin kanıt ortaya koyulur (Metin ve Ünal, 2022, s. 276). İçerik analizi rasyonel temele dayanan sübjektif analizdir, sübjektifliği yorumsamacı anlayışa uygun olmasından ileri gelmektedir (Duverger, 2002, s. 125). Bu çalışmada içerik analizine esas oluşturan kavram kentsel mekândır, bu kavrama dair bilgiler toplamı seçili literatür odağında betimleyici teknikte anlatılmıştır. Daha sonra İbn Haldun'un Mukaddime I (2022a) ve II (2022b) eserlerinin yukarıda belirtildiği gibi bedeviyet, hadariyet, devlet yönetimi, şehir ve kasabalarla ilgili başlıklarını kapsayan kısımları incelenerek kentsel mekân özellikleri rafine edilmiştir. İbn Haldun bahsi geçen eserlerinde açıkça kentsel mekân kavramını kullanmamaktadır. Bu da araştırmayı yorumsamacı bir zemine yöneltmekte, tümevarım yöntemiyle çıkarım yapmayı gerektirmektedir. Bu nedenle hedef metin olarak belirlenen İbn Haldun'un bahsi geçen eserleri incelenirken bu çalışmanın birinci kısmında ulaştığı kentsel mekân tanımlamaları referans bilgi olarak kullanılmıştır.

Çalışmanın değerlendirme kısmında içerik analizinde oluşturulan temalar ile Batı'lı kentsel mekân özellikleri kıyaslanmış, benzeyen ve ayrışan yönleri tartışılmıştır. Yapılan değerlendirmede, iki farklı meşeyiye ait literatürün; ekonomi, nüfus, toplumsal yapı, idari özellikler, mimari, meslekler ve iş bölümü kategorilerini oluşturan 6 kategoride benzediği; coğrafi özelliklerin ise İbn Haldun'un kentsel mekân tanımlamalarına orjinal katkısı olduğu ortaya konulmuştur. Sonuçta Doğu coğrafyası kuramcılarında İbn Haldun'un kentsel mekân özellikleri, kendisinden daha sonraki tarihlerde geliştirilen Batı'lı kentsel mekân çalışmalarına temel oluşturabilecek kuramsal zenginliğe sahip olmasına rağmen göz ardı edildiği görülmüştür. İbn Haldun'un, bugün kentsel mekân özellikleri olarak kabul edilen niteliklerle oldukça benzer betimlemeleri vardır. Bununla birlikte Batı'lı literatürde değinilmeyen kentin coğrafi özellikleri İbn-i Haldun'da oldukça geniş ele alınmıştır. Bir kentin coğrafi özellikleri onun mekânsal yapısıyla doğrudan ilişkili olurken güncel kent sorunlarına açıklık getirme potansiyeline sahiptir. Öte yandan Batı literatürü kentin özgürlükler ve sınıf çatışmalarının mekânı olması noktasında oldukça zengin bilgilere sahipken bu konu İbn Haldun'da tartışılmamıştır. Tüm bunlara dayanarak, kentsel mekân özelinde Doğu-Batı kıyaslaması yapan bu çalışma kent kuramları literatürüne özgün katkı yapmaktadır.

Çalışmanın Temel Kavramları

Kent kuramları kenti sosyal, mekânsal, ekonomik, idari, tarihi açılarından anlamaya ve açıklamaya yönelik çalışmalardan oluşmaktadır. Kentsel mekân, kentin coğrafi ve somut ögesidir. Kent neresidir? sorusunun cevabına yönelik kent teorileri, kentin oluştuğu ve kapladığı alanı tanımlamaktadır.

Kentsel Mekân

Kent adı verilen mekânı belirlemede nüfus ölçütü, ekonomik ölçüt, toplumsal ve kültürel ölçüt, yönetsel ölçüt ve siyasal ölçüt kullanılmaktadır. Buna göre kent, toplumsal olarak sürekli gelişen ve kentte barınma, ulaşım, çalışma, dinlenme, gündelik yaşam, eğlenme gibi gereksinimlerin karşılandığı, tarımsal uğraşların nispeten az olduğu, köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun olan ve küçük topluluk birimlerinden oluşan yerleşme biçim olarak tanımlanmaktadır (Keleş ve Mengi, 2021, s. 23).

Modern dönem kent kuramcılarında Lefebvre (2014, s. 84), kentsel mekân fenomeni olarak ifade ettiği kavramı üç boyutuyla ele almıştır. Bunlardan ilki toplumsal ilişkilerin zemine yansıtılması, toplumun yaşadığı yer, alandır. Örneğin pazarlar, mimari, meydanlar ve meskenlerdir. İkincisi kentin politik örgütlü yapısıdır. Kent yönetimini ve kamusal alanları ifade eder. Sonuncusu ise kentin gündelik yaşamını ve kente özgü toplumsal yaşamı ifade eden kent pratiğidir.

Temelde kentin toplum ve mekân olmak üzere iki unsuru vardır. Diğer öğeler bu unsurlar arasında biçimlenir. Lynch (2016, s. 1-2) kenti, kentlilerin kendilerini ait hissettiği yer şeklinde tanımlamıştır. Aynı zamanda kentte yaşayanların, yaşam deneyimlerinin oluşturduğu mekân olan kentsel mekân, kentlilerin faaliyetleriyle hareketlenir. Nüfus bakımından kalabalık olan kentte farklı sınıflar vardır.

Kenti mekânsal ve toplumsal boyutlarıyla tanımlayarak anlamaya çalışmak en eski yöntemlerden biridir. Çünkü bir arada yaşayan topluluklar yaşama elverişli mekân birimleri aramışlardır. Örneğin ilk kentlerin Mezopotamya, Meso-Amerika, Nil, İndüs bölgelerinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Bunlardan Mezopotamya'da Dicle ve Nil, ihtiyaç duyulan suyu sağladığından M.Ö. 4000'lerde ilk şehir yerleşimleri için ideal bir alan olmuştur (Görmez, 1997, s. 20). Dolayısıyla ilk kentsel mekânlar için suyun bulunduğu yerler yaşama elverişlilik açısından belirleyici olmuştur.

Daha sonra Childe (1950) su ile birlikte başka mekânsal faktörlerin de insanları kent kurmaya teşvik ettiğini öne sürmüş, tarımsal faaliyetlerin kenti biçimlendirmesini tarım devrimi olarak ifade etmiştir. M.Ö. 3000 yıllarında Mısır, Mezopotamya ve İndüs vadisinde ortaya çıkan tarımsal üretim, daha önce basit çiftliklerden oluşan küçük toplulukları, çeşitli meslek ve sınıfları içeren ve tam olarak

yerleşik hayatı sağlayan kentsel mekânlar haline getirmiştir.

Antik Yunan'a gelindiğinde kentsel mekânın belirleyici etmeni din ve inanç sistemleridir. Kent, kutsal kabul edilen, yüksek bir tepede olan akropolün yamaçlarında kurulmuştur. Bu yerleşim biçimi kentin savunulmasını kolaylaştırmıştır. Daha sonra bilimin ve laik düşüncenin gelişmesi kenti de değiştirmiştir. Platon'un herkesi eşit olarak kabul eden aritmetik eşitlik anlayışından geometrik eşitlik anlayışına geçilmiş ve bunun mekâna yansımaları olarak ızgara tipi kenti geliştirmiştir (Kayıkçı, 2007, s. 156). Bu anlamda kent toplumun inanç, düşünce ve yaşayış biçiminden etkilenen, oluşturulmuş bir mekân birimi olarak gelişme göstermiştir.

Orta Çağ'da ise kentsel mekân yine çok önemli bir değişim yaşamıştır. Orta Çağ'da ticaretin canlanmasıyla kentlerin yaşadığı mekânsal değişim kentlerin doğuşu olarak anılmış ve rahip ve soyluların güdümünde oluşan kentsel düzeni, toplumsal ve mekânsal düzlemde değiştirmiştir. Kentte tacir sınıfının oluşumu kısa sürede kırsal yerleşimlerin ekonomik örgütlenmesini kökten değiştirmiş, ticaretle ürün satabileceğini gören köyler, tarımsal üretimi kâr elde etmek amacıyla artırmıştır. Meydana gelen artı ürünün başka ülkelere tacirler vasıtasıyla satılması ticareti geliştirmiştir (Pirenne, 1982, s. 151-152).

Bundan sonra kentler mekân ve nüfus bakımından eski yerleşim yerlerine nispeten daha büyük ve kalabalık hale gelmiştir. Ayrıca bu kentler rahipleri, prensleri, askerleri, zanaatkarları, memurları ve artık artı ürünü depolamak yerine kazanca dönüştüren tacirleri barındıran yeni bir toplumsal iş bölümü getirmiştir. Kent bu iş bölümüne uygun olarak yeniden şekillenmiş; saray, anıtsal mezar, tapınağın yanı sıra atölye ve dükkan gibi yapılar çoğalmıştır. Kentler önceki kültürden daha gelişmiş politik ve ekonomik düzenin yani uygarlığın merkezi olmuştur (Bumin, 2013, s. 17-18).

Weber (2012, s.87-93), kenti tanımlarken pazar yeri kavramını kullanmış, bununla hem mekânsal bir özellik belirlemiş hem de kentin ekonomik fonksiyonunu vurgulamıştır. Kent ticaret ve alışverişin hâkim olduğu meydanlardan oluşurken, kentte yaşayanlar geçimlerini temin edebilmek için tarım dışı faaliyetlerde bulunmak zorundadır. Kent temel ekonomik mübadelenin yapıldığı yer olmanın ötesinde ekonomik çok yönlülüğü ve ticaret çeşitliliğini sağlar. Bu fonksiyon kenti kırsal yerleşmeden ayıran başlıca özelliğidir. Orta Çağ'da gelişmeye başlayan kent otoritesinden bağımsız ticaret hacmi, kentleri tüccar şehir haline getirmiş, kentin nüfus ve satın alma gücünü artırmıştır.

Kentin tarihsel gelişiminde tarım ve ticaretten sonra diğer kökten değişim sanayi devrimi ile olmuştur. Bu değişim pek çok sistemle birlikte kentsel mekânı da etkilemiştir. Sjoberg (1955, s. 82-84) kentleri sanayi öncesi kentler ve sanayi kentleri olarak sınıflandırmıştır. Kuzey Afrika ve bazı Asya kentlerinin Batı'lı tipte kentler olmadığını, bunların sanayi öncesi kentleri olduğunu ifade etmiştir. Ekolojik örgütlenmeler de denilen sanayi öncesi kentlerde yiyecek ve hammaddeye sahip olan kentsel alanlar merkezi konuma gelmekte, din, politika, üretim, eğitim gibi fonksiyonlara sahip olmaktadır. Öte yandan sanayileşmiş kentler diğer bir ifadeyle ekonomik kentlerin üretim biçimi farklıdır. Üretim önceden olduğu gibi hayvan ve insan gücüyle yapılmamakta, daha fazla üretim yapabilen elektrik ve buhar gibi güç kaynakları kullanılmaktadır. Sjoberg'e göre bir mekânın kentselliğini ayırt eden ilk belirteç ekonomik fonksiyon ve üretim biçimleridir.

Harvey (2013, s. 198-200) kentlerin, toplumsal artı üretiminin coğrafi yoğunlaşması sonucu oluştuğu ifade ederek, kentsel mekânın ekonomik temelini vurgulamıştır. Kent biçimlerinin ortaya çıkabilmesi için tarımsal artı ürünün olması gerektiğini kabul etmiştir. Daha sonra artı ürünün geçimi temin edebilecek düzeyden fazla olmasını, artı ürünün artı değere dönüşerek tarımsal üretimin ticaret yapılabilen ekonomik hacmi ifade etmesini kentsel mekân için bir belirteç olarak değerlendirmiştir.

Kentsel mekân, yollar, sokaklar, yapılar, meydanlar, ekonomik mübadele alanları, üretim alanlarıyla birlikte ortaya çıkan tek bir formdur. Kent ortak bir üretimin, pek çok unsurun tek bir form haline gelmesiyle oluşan mekânsal bir birimdir (Lefebvre 2014, s. 114). Kentsel mekân, sokak,

meydan, yollar, açık alan ve parkları içermektedir. Mekân birimleri kent içinde geniş halk kitlelerine hitap ederler. Kentsel mekânlar toplumsal aktiviteleri ve kent içindeki sosyal fonksiyonları barındırmak için oluşturulmuş mekânlardır (Önal Hoşkara, 2007, s. 217). Hem antik çağda hem de modern zamanlarda ve hemen her uygarlıkta kent yaşamı, ticaret ve teknolojiye etkilenecek gelişmiştir (Güler, 2018, s. 15).

Castells (2013, s. 16) kentin temel unsurlarını belirlerken ekonomik temelli bir yaklaşıma sahiptir. Kentsel mekân, konut, eğitim, sağlık, kültür, ticaret, ulaşım gibi toplumun gündelik yaşamının merkezinde yer alan ortak tüketim araçlarının örgütlenmesi ile ilgilidir. 20. yüzyıldan itibaren kentsel mekândaki değişim kapitalist anlayış ekseninde meydana gelmekte, kentsel mekânda kentin ekonomik unsurları belirleyici olmaktadır. Kapitalizmin kentsel mekânı belirleyici etkisini eleştirirken kentin kurulduğu ilk çağlardan itibaren sahip olduğu ekonomik unsuruna vurgu yapmaktadır.

Castells'in kentsel mekân anlayışını inceleyen Keskinok (1988)'un aktarımına göre kentsel mekân toplumsal oluşumlarla tarihsel süreç içinde meydana gelmiş, maddi bir üründür. Tarihsel süreçte kentsel mekân biçim ve işlev açısından yeni unsurlar geliştirmiştir. Dolayısıyla kentsel mekân kendiliğinden gelişen bir form değil, biçimlendirilmiş mekândır. Doğa parçaları toplumsal ve mekânsal işlevlere sahip olmadığından kentsel mekân değildir. Castells, bir alanda sadece insan topluluklarının yaşamasının hatta orada üretim yapmasının oranın kentsel mekân olarak anlam taşımayacağını; bunlarla birlikte üretim, tüketim ve ticaretin bir arada olması, toplulukların toplumsal yapı özelliği taşıması ve politik örgütlü bir yönetsel yapının kentsel mekân için gereklilik olduğu ifade etmiştir.

Kentsel mekânı ekonomik etmenler belirlediği kadar toplumsal faktörler de belirlemektedir. Kent sosyolojisi, kent ve kırsal toplumsal yapı bakımından birbirinden ayıran ve yaşam biçimini inceleyen araştırma alanıdır. Kent ve kırsal toplumsal yapıları antik dönemlerden itibaren farklıdır. Antik dönemde kent, toplumsal-ekonomik formasyonların değişim ve dönüşümü sağlayan düşünce mekânı (Kayıkçı, 2007, s. 15) olarak ifade edilmişken Orta Çağ'da ticaret, komünün ilan edilmesini sağlayan idari ve örgütsel değişim (Pirenne, 1982) meydana getirmiştir. Weber (2012) de kenti özgür toplumsal yapı, politik örgütlü bir yönetim yapısı ve yoğun ticaret hacmi bağlamında açıklamış; kale ve garnizon, pazar yeri ve özgür toplumsal yapıyı kenti köyden ayıran en önemli üç özelliği olarak ele almıştır.

Tönnies (2001, s. 17) "cemaat-cemiyet" ayrımını kır- kent ayrımı bağlamında yapmış; kır topluluğu ve kent toplumu farklarını belirlemiştir. Topluluğun daha yakın ve sıkı insan ilişkilerine sahip olduğu, toplumun ise soğuk ve bağımsız insan ilişkilerine hâkim olduğunu anlatmıştır. Bunu her kamusal alana çıkıldığında yabancı bir ülkeye gitmeye benzeyen yabancılık hissiyle ifade etmiştir. Topluluk, kiliselere uygun inanç birliğine işaret ederken toplumun özellikleri arasında fikir birlikteliği olmak zorunda değildir. Buna benzer bir ayrımı daha sonra Durkheim (1982) de yapmış; kolektif fikirler, sosyal durumlar ve normlar, din, ekonomik mübadele gibi konularda aynı düşünceyi benimseyen guruba topluluklar; bir arada yaşayıp farklı düşüncelere sahip guruplara toplumlar demiştir. Bunlardan toplulukların kırsal yerleşimlere, toplumların ise kentsel yerleşimlere ait olduğunu da belirtmiştir.

Simmel (2017), büyük ve karmaşık kenti, metropol kavramıyla açıklarken metropoldeki toplumsal yapının kırsal yaşamdan farklı olduğunu, metropolün doğal alanlardan mekânsal olarak uzak yerleşmeler olduğunu ve kentte doğanın tahakkümünden kurtulan kent toplumunun gündelik yaşamının kente özgü faaliyetler olduğunu anlatmıştır. Simmel (2017, s. 94-100) kentte yaşayanların, sokaklardan her geçişinde karşılaştığı ekonomik, mesleki ve toplumsal hayatın yoğunluk ve çeşitliliğinin kırsal yaşamdan farklı olduğunu ifade ederken; bunun kent insanının gündelik yaşamı algılayışını etkilediğini belirtmiştir. Kentte para ekonomisinin hakim olduğu ticaret hacmi kentsel mekâna ekonomik bir kimlik kazandırır. Kentteki ticaret hacmi kişilere zaruri ihtiyaçlarının dışında

sık sık ekonomik faaliyette bulunma motivasyonu sunar. Dolayısıyla kentteki gündelik yaşam yoğun ekonomik faaliyetler ile mekânsal olarak sıkışık; ilişkiler bakımından mesafeli yaşam tarzı meydana getirir.

Kent mekânının toplumsal faktörlerle ilgisi aynı zamanda toplumun kenti biçimlendirmesine dayanır. Harvey (2013, s. 181-182) kentselliği, toplumsal sürecin özel bir eğilim biçimi olarak ifade etmiş; bu süreçte kenti insan tarafından yaratılan, mekânsal olarak yapılandırılmış bir çevre olarak tanımlamıştır. Kentin, yeterli nicelikteki maddi mal ve hizmeti üretme, dağıtma ve kazanca dönüştürmeyi sağlayan üretim ve toplumsal örgütlenme tarzına sahip olması kenti kendi kendine yeten daha küçük yerleşim yerlerini yontabilecek politik, örgütlü bir mekânsal birime dönüştürür. Harvey'e (2015, s. 233-235) göre kentte dolaşan para, mekânın sosyal hayattaki anlamlarını değiştirir, belirler ve kentleşmenin sınırlarını tespit eder. Kentte paraya dayalı ekonomik sistem ve sosyal ilişkiler hâkimdir ve bunlar kentselliği oluşturur.

Kent mekânı hem tarihsel gelişiminde hem de günümüzde geçerli olan niteliklere sahiptir. Ekonomik uğraşın kırdan farklı ve çeşitli olması, tarım dışı faaliyetlerin ve ticaret hacminin gelişmiş olması, kültürel faaliyetlerin yaygın ve çeşitli olması, siyasal örgütlenmenin gelişmiş olması, toplumsal yapının ve yaşam biçimin kırdan farklı olması, nüfusun kırdan fazla olması bunlardan arasındadır. Aynı zamanda kentsel mekânın en başta gelen özelliğinin yoğun ekonomik faaliyetler ve ticaret hacmi olduğu görülmektedir.

İbn Haldun'a Göre Bedevilikten Hadariliğe Geçiş

1332 yılında Tunus'ta doğan ve tam adı Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyyüddin İbn Haldun Maliki Hadrami olan İbn Haldun, 1375-1383 yılları arasında yedi ciltlik önemli tarih anlatımı eseri olan el-İber'i tamamlamıştır. Bugün Mukaddime olarak bilinen eser el-İber'in giriş kısmını oluşturmaktadır (Uludağ, 2007, s. 15-16). Tam adı, Kitabu'l-İber ve divanu'l-mübtedei ve'l haber fi eyyami'l-Arabi ve'l Acemi ve'l-Berber ve men âserehum min zevi's-sultani'l-ekber isimli yedi büyük ciltlik umumi tarih eseri 1868'de Bulak'ta basılmıştır. İbn Haldun bu eserini bir mukaddime ve üç kitap şeklinde taksim etmiştir. Mukaddime olarak ifade edilen eser, bir giriş (hutbe), tarihin faziletine dair bir mukaddime ve umranı anlatmakta ve el-İber'in birinci kitabını oluşturmaktadır. el-İber'in geriye kalan ikinci ve üçüncü kitapları, tarihe dair olup, altı cilt tutmaktadır (Uludağ, 2007, s. 80). İbn Haldun Mukaddime eserinin önemli bir kısmında, gerçekçi ve rasyonel yaklaşımla ilimleri taksim edip açıklamış; temelde Aklî ve Naklî ilimler sınıflandırması yapmıştı (Hassan, 2010, s. 102).

Mukaddime'nin birinci kısmında insan topluluklarının çeşitleri üzerinde durulmaktadır. İkinci kısmında, bedeviliğin özellikleri; üçüncü ve en geniş kısımda ise, siyasal sistemlerin ve kültürel devirliklerin sebep-sonuç dinamiğinin incelenmesindeki yeni yaklaşım anlatılmıştır. Bu kısmı sosyolojik anlamda uygarlığın yani hadarî toplumun mahiyeti ve özelliklerinin incelendiği dördüncü kısım izlemektedir. Beşinci kısım, üretimin yolları ve geçim için gerekli sanatların incelenmesine ayrılmıştır. Altıncı kısım ilimlerin incelenmesinden oluşmuştur. İbn Haldun bütün kısımlarda, sosyal olayları mâhiyet ve özelliklerinin türdeşliğine göre ayırmakta, tasnif ve tahlil etmektedir (Hassan, 2010, s. 126).

İbn Haldun'un sosyoloji ve kent toplumu ile ilgili ilk öğretisi insanın sosyal bir varlık olarak yaşamını devam ettirebileceğidir. Mukaddimelerin pek çok kısmında insanların yaşamlarına devam edebilmeleri için birlikte ve yardımlaşarak yaşamak zorunda olduğuna vurgu yapmıştır. "İçtimai hayat insanlar için bir gerekliliktir." cümlesiyle başlayan Mukaddimenin Birinci Cilt Birinci Kısım Birinci Mukaddime başlığında detaylıca anlatılmıştır (İbn Haldun, 2022a, s. 125-127). İbn Haldun; "İnsanlar tabiatı gereği sosyal varlıklardır. İnsanlar hayatlarına devam edebilmek için birlikte yaşayarak yardımlaşmak zorundadır. Hem geçim bakımından hem de güvenlik bakımından topluluk halinde içtimai hayat kurmak zorundadır." şeklinde ifade etmiştir (İbn Haldun, 2022a, s. 127-128). İbn Haldun toplumsal hayat ve örgütlenmenin temel iki aşaması olan kırsal hayat ve şehirsal hayat türlerini ifade etmek için bedevi umran ve hadari umran kavramlarını kullanmıştır. Burada bedevi

yaşam tarzını da umran kavramıyla kullanması bedevi yerleşiklik ve kırsal yaşamın da kültürel öğelere sahip olmasıdır. Hadari umrandan ise şehir uygarlığını kastetmektedir (Arslan, 2025, s. 106-107).

Bedevi umran ile hadari umran arasında sebep sonuç ilişkisine benzeyen bir süreç vardır. İnsanlar önce bedevi göçebe daha sonra bedevi umran bundan sonra da hadari umrana ulaşırlar. Burada bevd/bavd kökünden türetilmiş bedevi kelimesi Arapça'da çölde yaşayan göçebe anlamına gelir. Buna karşılık hazeri/hazari/hazara kelime grubu ise şehirli, medeni anlamına gelir. Bu kelime göçebelik-şehirlilik karşıtlığını ifade ederken İbn Haldun'un kullanımdan önce de Arapça'da mevcuttur. Bedevi-hadari kavramlarını ekonomik toplumsal örgütlenme biçimini ve yaşam tarzı farklarını ifade etmek için teknik kavramlar olarak ele almıştır. Burada bedeviliğin anlamını genişletmiş, sadece göçebe yaşayanlara bedevi denemeyeceğini, yerleşik fakat daha küçük örgütlenmeler haline, basit çiftçilikle ve daha az nüfusla yaşayanların da şehirleşmeye henüz ulaşamamış bedevi umran sınıfını oluşturduğunu ifade etmiştir (Arslan, 2025, s. 113-114). İbn Haldun bu kavramlara umran ilimi kapsamında anlamsal katkılar yapmıştır.

İbn Haldun'a göre insanlar öncelikle göçebe hayat tarzını benimsemiştir. Daha sonra süreç yerleşiklik ve hadari yerleşiklik şeklinde ilerlemiştir. İnsanların göçebelikten yerleşik yaşama geçmesini sağlayan ilk etmen geçim biçimlerindeki değişimdir (İbn Haldun, 2022a, s. 276-277). Dolayısıyla şehirleşme tamamlanıncaya kadar 3 tür yaşam biçiminden bahsetmiştir. Göçebe bedevilik, yerleşik bedevilik ve hadarilik. Bu türler arasında farkı belirleyen geçim tarzlarıdır. "Tarım ve hayvancılıkla uğraşanlar göçebe yaşama daha yakındır. Çünkü daha geniş alana ihtiyaçları vardır. Tarım ve hayvanlar için elverişli alanlar arasında gidip gelmek zorundadırlar. Medeniyet oluşturmak için imkanları sınırlıdır. Bu hal üzere iken zenginleşip refahları artarsa bir yerde yerleşik yaşamaya yönelirler. Bunlar hayat için zaruri olan şeylerden daha fazlasını üreterek lüks ihtiyaçlara yönelirler. Daha farklı yiyecekler, daha güzel kıyafetler, daha donanımlı evler yaparlar. Bu suretle şehir hayatını kurmaya başlarlar. Meslek farklılığı çoğalır. Bundan sonra oluşmuş olan toplumsal yapı umrana erişmiştir." (İbn Haldun, 2022a, s. 120-121). Bu görüş Durkheim'in mekanik dayanışma organik dayanışma ayrımına benzetilmektedir. İnsanın sosyal bir varlık olduğuna dair yaklaşımı toplumsal dayanışma ve iş bölümü kavramlarıyla açıklayan Durkheim, toplumların yapısını iş bölümünün belirlediğini vurgulayarak, mekanik dayanışma durumundan organik dayanışmaya geçilen tarihsel evrim teorisi geliştirmiştir (Swingewood, 1998).

Orta Doğu coğrafyasında bu üç tür yaşam biçiminin oluşmasında belirleyici olan geçim türleri birincil olarak iklim ve coğrafi koşullarla şekillenmektedir. Dağlık alanlar, sulak alanlar, vadiler ve ovalar hem korunmak hem de tarım ve hayvancılık yapabilmek için elverişli alanlardır. Bu nedenle bedevi göçebelik yaygın yaşam biçimi olarak kabul görmüştür (Lindholm, 2004, s. 45-47). Göçebeliliğin en ilkel türü çölde yaşayan çöl göçebeliği veya deve göçebeliğidir. Bundan başka yayla göçerleri de vardır, kırsal yaşam türüne daha uygun özellikler taşır. Bu tür kırsal yaşam kabilecilik olarak ifade edilmiştir ve az da olsa kültürel değerler taşır. Yayla göçerleri mevsime bağlı tarım yapabilirken hayvancılıkla uğraşmaktadır. Tarım ve hayvancılıktan elde ettikleri ürünler dışındaki ihtiyaçları için şehirde yün, et ve deri gibi mahsulleri satmaktadır. Bu sınırlı ticaret, yayla göçebeleri veya kabileler ile şehirli arasında bağımlılığa dayalı bir ilişki meydana getirmiştir. Bu şekilde kırsal kesimde yaşayanlar şehirli nüfusa bağımlı bir hayat sürmektedir (Irwin, 2021, s.88-89).

İbn Haldun, toplumların gelişme sürecinin ekonomik ilişkiler dinamiğine dayalı olduğu temelinden hareket etmiş ve sosyal hayatın kurallarının neler olduğunu araştırmıştır. Sosyal hayat, kandaşlık (kan bağında) örgütlenme biçiminde oluşmuş; uygarlığa geçiş sürecinde ve uygarlıkta belirginleştiği üzere, siyasal hayatla örtüşmüştür. İbn Haldun, sosyal hayatın ve topluluklar hâlinde yaşamaya başlamanın ortaya çıkmasıyla birlikte hayat tarzını düzenlemek için iktidar olma, söz konusu otorite ihtiyacını karşılamaya yönelik gelişimini vurgulamaktadır (Hassan, 2010, s. 138).

Buna uygun olarak İbn Haldun şehirleşmenin ekonomik ve politik örgütlü yapı temelleri üzerine kurulu olduğu belirtmiştir.

Toplumsal hayattaki yardımlaşmanın unsurları İbn Haldun tarafından “asabiyye” kavramı çatısında işlenmiş ve bedevilikten hadariliğe geçişi sağlayan niteliklerin başında gelmiştir. Bir toplulukta var olan asabiyye bağları şehirleşmeye ve devlet kurmaya ulaştıran önemli faktördür. Asabiyye en kısa haliyle toplumsal dayanışmayı ifade eder (İbn Haldun, 2022a, s. 309). Asabiyye kabile topluluklarının grup dayanışmasıdır. İlkel olarak kan bağına dayanır. İnsanları aynı çıkar ya da aynı fikir etrafında birleştiren güçlü bir bağ olarak tanımlanır (Irwin, 2021, s. 93). Bu bağ güçlendiren etmenler bedevilikten hadariliğe doğru artar. Kırsal yaşamda asabiyyeyi oluşturan daha sınırlı faktör varken şehirde dayanışmayı sağlayan pek çok unsur vardır (İbn Haldun, 2022a, s. 292-293).

Asabiyye bağlarının kuvvetlenip hadariliğin oluşması aynı zamanda İbn Haldun tarafından Umran ilmi olarak anlatılmıştır. İbn Haldun’a göre bütün insan toplumları bedevilikten hadariliğe gider. Daha geniş ifadeyle göçebelikten yerleşikliğe, yerleşiklikten hadari yerleşikliğe yani şehirleşmeye ulaşır. Umran ilmi, toplumsal hayatı ve örgütlenmeyi konu alır. Umran insanın toplum halinde örgütlenmesinden ve yaşamasından doğan bazı temel olayları, kurumları kapsar. Umran ilmi insanların yaşadıkları basit ve küçük topluluk biriminden karmaşık, büyük ve gelişmiş toplumsal birimlere uzanan inceleme alanına sahiptir. Bunun önemli bir kısmını şehir toplumu ve şehir yaşamı oluşturmaktadır (Arslan, 2025, s. 104).

İbn Haldun sosyal ve siyasal olayları aklî ilimler taksonomisi altında ve sebep-sonuç ilişkisine dayanan yöntemle ele almıştır. Sebep-sonuç zincirlemesine dayalı determinist sürecin tabiat ve toplum olaylarında benzer gelişme gösterdiğini belirtmiştir. Değişimin evrenselliğini ve insan topluluklarının dinamik ve değişken karakterlerini gözlemleyerek ele aldığı sosyal olaylar zincirini bilimsel çalışmasına konu alarak, yeni bir bilim olan İlm-ül-Umrân kurmuştur. Bu ilim, hem tarih, hem toplumsal bilim hem siyaset teorisidir (Hassan, 2010, s. 125).

Umran insanın toplumsal hayatı ve örgütlenmesini ifade eder. Umrana göre insanın toplumsallaşmasının iki temel aşaması vardır. Kırsal hayat ve şehrsel hayat yani bedevi umran ve hadari umran. Göçebeler ve yerleşiklerin yaşam tarzı birbirinden tamamen farklıdır. Yerleşiklik de kendi içinde bedevi ve hadari olarak ikiye ayrılır ki bu ayrım bugün kullandığımız anlamda kır-kent ayrımına yakındır. Her iki toplumsal yapıda da yerleşikliğin getirdiği ortak mekânsal özellikler vardır .

Yöntem

Bu kısımda yayına hazırlayan ve çevirenin Arslan Tekin olduğu ve 2022 yılında basılan Mukaddime I ve Mukadime II ciltleri kullanılmıştır. Ciltlerin yalın ve anlaşılır olması akıcı bir okuma yapılmasını sağlamıştır. Mukaddime I (2022a) eserinden birinci, ikinci ve üçüncü kısımları (üçüncü kısım on altıncı bölümüne kadar) ile Mukaddime II (2022b) eserinden dördüncü ve beşinci kısımlar dedüktif yöntemle okunup, içerik analizi yapılmıştır. Toplamda 1356 sayfalık eserlerin 550 sayfası veri setini oluşturmuştur. Ciltlerin sayfa numaraları birbirini takip etmemekte, ikinci cilt 729. sayfadan başlamaktadır. Bu nedenle ciltlerin dizinleri anahtar sözcük taramasına uygun kapsam ve düzende olmadığından içerik kısmından faydalanılmıştır. İçerikte belirtilen bölüm ve alt bölümlerden çalışma ile ilgili kısımlar seçilerek incelenmiştir. Seçilmeyen kısımlar örneğin, ikinci cilt altıncı kısım; İlimler ve çeşitleri, öğretim usülleri, öğretim ve ilimlerle ilgili hallere dair, başlığını taşımaktadır ve açık bir biçimde araştırma konusu dışındadır.

Veri setine yapılan içerik analizinde kentsel mekânı tanımlayan yedi tema belirlenmiştir. İbn Haldun’un incelenen eserlerinde bedevi toplumu ve bedevileşme sürecini, hadari toplumu ve hadarileşme sürecini, umran ilmini, asabiyye kavramını, iklimlerin şehir kurmaya etkilerini, şehir kurma, devlet kurma gibi süreçleri toplumsal ve mekânsal açıdan ele alarak açıklamıştır. Oluşturulan

tamalar, ekonomik, idari, meslekler ve iş bölümü, coğrafi özellikler, toplumsal hayat, mimari ve nüfus şeklindedir. Oluşturulan temalar aşağıdaki alt başlıklarda ayrı ayrı ele alınmış ve kentsel mekânı betimleyen yönleri belirtilmiştir.

Bulgular: İbn Haldun'a Göre Şehirlerin Mekânsal Özellikleri

Ekonomik Özellik

Hadari toplum olan umranın en üst seviyesine ulaşmış şehir toplumunun bedevi toplumdan en başta gelen farkı, geçim tarzları ve ekonomi üzerinedir. Bedevi toplumlarda geçim sadece tarım ve hayvancılık üzerine ve sadece kendi geçimlerini temin edecek kadarken şehirlerde her zaman üretim fazlası ve ürün çeşitliliği vardır. Şehir bu üretim fazlasının pazar ve ticaret yeridir. Şehirdeki ürün çeşitliliği ve ticaret hacmi çıkan ürün, bireysel emekten daha fazladır. Dolayısıyla şehirdeki toplam emek zaruri ihtiyaçlarla birlikte lüks ürünleri temin etmeye de yeterlidir. Toplumsal emeğin artmasıyla şehirdeki refah ve servet artar bundan dolayı gelişen umrana bağlı olarak iş ve emek de ikinci defa artar. Sonra kar ve kazançta tabi olan refahta artış, toplumsal zenginlik meydana gelir (İbn Haldun, 2022b, s. 767-771).

İbn Haldun kentsel zenginliğin döngüsel yükselişi ve düşüşü şemasını çıkarmıştır. Buna göre emek gelir üretir ve kâr emek sayesinde gerçekleşmiş değerdir. Geçimini sağlamaya yetecek kadar olan kazanılmış gelir, geçimlik (maaş) olarak sınıflandırılmıştır. Artan gelir ya lüks mal ve hizmetler satın almak için harcanır ya da sermaye olarak biriktirilir. Bir kentin nüfusu arttıkça üretim de artar. İbn Haldun kırsal kesimi ekonomik olarak kasabalara bağımlı olduğunu ifade etmiştir (Irwin, 2021, s. 260-261). Kasaba ve köylüler, geçimlik ölçekte ekonomik yapıya sahip olduğu; şehirleşme için artı ürününü daha kalabalık olan şehirde satmak zorunda oldukları için bağımsız bir ekonomik yapı oluşturmazlar. Şehir hem üretim yeri hem pazar hem de zenginliği yaşam alanıdır.

Toplumun ekonomik ilişkilerle geliştiğini, toplumsal gelişimin üretim temeline dayandığını ortaya koyan İbn Haldun, bu gelişimin aynı zamanda kültürel unsurlardan etkilenebileceğini açıklamıştır. İbn Haldun, geçim yollarıyla ilgili bölümü bilimlerin incelenmesinden özellikle önce ele aldığını belirtmektedir. Çünkü, İbn Haldun'a göre geçinme ve bunu sağlayan üretim süreci "tabii bir zarurettir", ihtiyaçtan doğar. Oysa, ilim ikincil derecede bir önem taşır; bir "meziyet" ve olgunluk işidir. "Zaruri" olan şey, "kemâl"e varmayı gerektiren nesneden önce gelir (Hassan, 2010, s. 124-127). Bu bağlamda bedeviyete ait zaruri üretimden hadariyete özgü çeşitliliği içeren üretime doğru gelişen sürecin aynı nedensellik bağı kırsal yaşamdan kentsel yaşama geçişte de ele alınmıştır.

Kenti tanımlamada ekonomi kriterinin gerekli olduğunu belirten Weber (2012, s. 88-89)'e göre şehir, sakinlerinin hayatlarını tarımdan değil esas itibarıyla ticaret ve alışverişle kazandıkları yerdir. Şehirdeki ticaret artı ürünü satan minimal alışveriş değil daha fazla çeşitliliğin bulunduğu çok yönlü pazardır. Artı ürün olduğunda satabilen geri kalan zamanlarda mesleği çiftçiliğe dönen bir topluluktan ziyade süregelen ve devamlılığı olan üretim ve ticaret hacmi şehir tanımının ekonomik kriteri için gereklidir. Weber'e göre şehir bir pazar yeridir, ekonomik merkezdir. Ticaret uzmanlaşmış bir meslektir.

Kentlerin taşıdığı ekonomik kriter bakımından birbirine oldukça benzer görüşler taşıyan İbn Haldun ve Weber kentin mekânsal özelliklerinden birinin ticaret ve pazar yeri olduğunu vurgulamışlardır. İbn Haldun kent pazarlarında kişilerin ihtiyaç duyacakları her şeyin bulunduğunu belirtmiştir. Ürün çeşitliliğini vurgulayarak; buğday, bakla, soğan, sarımsak gibi zaruri ihtiyaçlar, bir kısmı ise katıklık, meyve, giyimlik, tabak -çanak, binek hayvanı, ev eşyaları gibi ikinci derece ihtiyaçlar ve geniş hayat için gerekli şeyler olduğunu belirtmiştir (İbn Haldun, 2022b, s. 769-770). Weber (2012, s. 97)'e göre şehir olmanın bir boyutu, şehrin alışveriş ve ticaretin merkezi olması, şehrin bir gıda üreticisi olmasıdır. Şehrin toprakla ilişkisi kentsel ekonomiyi belirler; bireysel refah ile ulusal ekonomi arasında ekonomik düzeni oluşturur.

Kent hayatını bir mücadele olarak ele alan Simmel (2017, s. 106) kentteki kazancın doğadan

elde edilen kazanç değil ticarete dayalı kazanç olduğunu ifade etmiştir. Kentsel mekân üst düzeydeki ekonomik iş bölümünün merkezidir. Kent mekân/toplum bazında ne kadar yoğunlaşırsa kentsel mekândaki iş bölümünün koşullarını o kadar fazla belirler, geniş bir yelpazede uzanan hizmetleri içeren bir çevre oluşturur. Lefebvre (2014, s. 9-15) de benzer olarak Antik Yunan'da daha önce yönetsel özerkliğini sağlamış politik şehir olan kentsel mekânın (agoranın) yerini, ekonomi ve ticaret şehirde hâkimiyet kurmaya devam ettikçe pazar yerinin aldığını belirtmiştir. Kentsel mekân ekonomik ürünlerin ve kent toplumunun karşılaştığı mübadele mekânı haline gelmiştir. Sanayi devriminde sonra ise kent ekonomik mübadele ile birlikte sanayi üretiminin merkezi olmuştur.

Ekonomi ve ticaretin kentsel mekânın belirleyici unsuru olmasını Harvey (2015, s. 233-246) de açıklamıştır. Buna göre ticaretin unsuru olan para, mekânın ve zamanın sosyal hayattaki anlamlarını belirler ve kentleşmenin sınırlarını tespit eder. Kentsel mekân paradan bağımsız olarak ele alınamaz çünkü satın alma ve satma etkinliklerini hem mekânda hem de zamanda birbirinden ayıran şey paradır. Kent bu mübadeleye en uygun mekândır. Son olarak Pirenne (1982) Orta Çağ kentlerini ticareti, sınıfsal bir oluşum meydana getirmesi nedeniyle komünün oluşumu zemin hazırlayan bir gelişim olarak ele almıştır. Buna göre kale kentlerde ticaret gelişmeye devam ettikçe tüccar sınıfı oluşmuştur. Daha önce kırsal yaşamda artı ürünün değerlendirilmesi ruhban sınıfı tarafından yapılırken ticaret vasıtasıyla artı ürün mübadele aracı haline gelmiştir.

İdari Özellik

İbn Haldun'a göre hadari toplumların ve şehirlerin bedevilerde görülen kabilecilikten daha farklı yönetim yapısı vardır. İctimai hayat kurulduktan ve mamur olunduktan sonra insanlar birbirlerinin saldırganlığından korunmak için yöneticiye muhtaçtır. Kabilecilikte daha çok aile bağlarıyla kurulmuş, büyük birine saygıdan ileri gelen rıza taşır. Ama hükümdarlıkta iktidar ve güçten gelen rıza vardır. Gerekliğinde zor kullanabileceği kabul edilmiştir. Kabile reisliğinde gönüllülük esas iken hükümdarlıkta hakimlik, adalet sağlama, galip gelme ve zor kullanma vardır (İbn-i Haldun, 2022b, s. 779).

İbn Haldun'a göre şehirlerin o şehri ele geçirmek isteyenlerden korunaklı dizayn edilmesi gerekir. Her şehir mutlaka saldırı tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bunun için şehrin sınırları korunaklı tasarlanmalıdır. Kalelerle çevrili şehirleri yenmek çok zordur. Hadarilerin güvenlik ihtiyacının bedevilerden daha fazla ve farklı olması şehirlerde zenginlik ve kişisel mal/mülkün çok olması ve bunun korunması gerekliliğinden de kaynaklanmaktadır. Aynı sebepten devletin kanunları ve kanun yürütücüleri de çeşitlenmiştir (İbn-i Haldun, 2022a, s. 354). Dolayısıyla güvenlik ihtiyacı şehrin mekânsal yapısını etkiler.

Güvenlik ihtiyacının insanlar arasında düzenlenebilmesi için kurulan topluluğun bir yöneticisi olması gerekmektedir. Orta Çağ kentlerinde tüccar sınıfının kente yerleşmesinden sonra ortaya çıkan yeni düzenin kaosa neden olduğu bu yeni düzeni düzenlemek için komünlerin oluşmaya ve belediye yönetiminin gelişmeye başlamasından bahsedilmektedir (Pirenne, 1982, s. 122). Şehirde kentsel ekonomik politika, şehrin siyasi egemenliğinin sahibi olan yöneticinin işidir. Şehrin politik ve idari yönü kale garnizonunun olmasına bağlıdır ve bu da bir kenti kent yapan özelliktir. Antik dönem ve Orta Çağ'da kale bir toprak parçasını mesken tutmak ve orayı yerleşim yeri haline getirmek anlamına gelmektedir. Her kalenin bir garnizonu vardır ve bekçilik ile garnizon şehirciliğin en eski görevlerinden biridir. Kale burgh olarak ifade edilmişken burgess şehirli anlamında kullanılmıştır (Weber, 2012, s. 105).

Kavramların anlatıldığı kısımda asabiyye bağları arttıkça şehirleşmeye doğru eğilim arttığı anlatılmıştı. Hadari toplumların yönetimleri ile bedevi toplumların yönetimleri asabiyye bağlarındaki farklılık nedeniyle de ayrışır. Irwin (2021, s. 97) asabiyyenin örgütlü şehir yönetimi kurmada önemli etken olduğunu ifade etmiştir. Yeterli güce ve öneme sahip asabiyyet grubunu kontrol eden bir lider kent yönetiminin başına geçmekte dahası devlet kurmakta başarılı olmaktadır. Asabiyye bağlarının bir kısmını kan bağı oluştururken bir kısmını din bağı oluşturur. Şehirleşme sürecinde asabiyye

bağlarını oluşturan etmenler çeşitlenir, kan ve din bağından farklı olarak aynı şehirde yaşamaktan ileri gelen toplumsal dayanışma meydana gelir. Şehirlerdeki asabiyye bağlarının daha fazla olmasına benzer görüş Durkheim (1982) tarafından toplumsal dayanışma veya kolektif karakter olarak ifade edilmiştir. Şehirlerde kolektif karakterin oluşması için örgütlerin/kurumların çoğalması gerekmektedir. Çünkü şehirlerde yaşam tarzı ve toplumsal bağları büyük ölçüde kurumlar belirlemektedir.

Meslekler ve İş Bölümü

Ekonomik hayatın hareketli, ticaret hacminin geniş olması kentlerdeki meslekler ve iş bölümünü çeşitlendirmiştir. Kent ve kırsal meslek ve iş bölümü özellikleri farklılaşırken kentsel mekân bu farklılık nispetinde şekillenmiştir. İbn Haldun (2022b, s. 810-811) hadari toplumlarda mesleklerin çeşitli olduğunu ve bayındır şehirlerin ancak gelişmiş iş bölümüyle yapılabileceğini anlatmıştır. Göçebe hayatı yaşayanların iş ve uğraşları tarım ve hayvancılıkla sınırlıdır. Şehirlerde nüfus ve iş bölümü daha fazla ve çeşitlidir, işleri yapacak daha çok işçi vardır. Bunların bir kısmı meslek erbabı iken bir kısmı henüz bedevilikten hadariliğe geçiş aşamasında olan kasabalılardır. Şehirde işçinin çok olması şehirlerde büyük ve ihtişamlı binaları yapmayı kolaylaştırmıştır. Çünkü devlet veya şehir yöneticisi tarafından yaptırılan binalar için iş bölümü gerekmektedir.

Bununla ilgili verdiği örneklerden biri Kartaca şehrine su getirmek üzere kemerlerle tutunarak, kavisli bir şekilde taklar üzerinde yapılan su kanallarıdır. Kartacanın su kemerleri mühendislik ve temel teknikler içermesi, sonraki medeniyetlere ulaşması ve örnek olması bakımından ünlüdür. Aynı zamanda uzmanlaşmış meslekler ve çok sayıda işçi ile inşa edilmiştir (İbn Haldun, 2022b, s. 736). İbn Haldun (2022b, s. 829) tarım ve çiftçiliğin şehir hayatında yaşamak için yeterli olmadığını, çiftçiliğin bedevilere özgü iş ve geçim türü olduğunu belirtmiştir.

İbn Haldun (2022b, s. 810-811), şehirdeki geçim yollarını doğal ve doğal olmayan geçim yolları diye ikiye ayırmıştır. Doğal geçim yolları olan doğadan elde edilen kazancın ancak zaruri ihtiyaçları karşılamaya yeteceğini, şehirde hüner, zanaat ve uzmanlık gerektiren ve kâr elde ettiren başka mesleklerin olduğu ifade etmiştir. Benzer görüş Simmel (2017, s. 106) tarafından kentteki kazancın doğadan değil insanlar arası bir kazanç olacağı şeklinde ifade edilmiştir. Simmel (2017) şehirdeki ürün çeşitliliğini meydana getirecek farklı meslek gruplarının gerekliliğine vurgu yapmış; bu denli meslek grubuna kırsal yaşamda ihtiyaç olmadığını belirtmiştir. Yine İbn Haldun'a çok benzeyen görüş Weber (2012, s. 99) tarafından şehirde alım-satım için üretimin ağırlıklı olarak uzmanlaşmış küçük kuruluşlarda örgütlenen zanaat teknolojisi biçiminde olduğu gerçeği ile anlatılmıştır. Bu üretim sermayesiz veya çok az bir sermayeyle ve uzun bir çıraklıktan geçirilmiş olan ustalarla gerçekleşir. Bu tür üretim ekonomik açıdan tüketiciler için fiyat bedelini tayin eden, ücretli işçi kullanımının söz konusu olduğu bir üretimdir.

Coğrafi Özellikler

İbn Haldun bir yerin kent olabilmesi için yaşama elverişli iklim ve coğrafya şartlarına sahip olması gerektiği önemle anlatmıştır. Bunun önemini İslam'a dayandırmış; "Allah beşer cinsini yaratarak küreyi imar etmek istediği için sular yeryüzünün bazı taraflarından çekilmiştir.", açıklamasını Bakara 2/30'a göre yapmıştır. İbn Haldun dünyanın yedi iklim bölgesine bölündüğünü, mamur olabilecek boş yerlerin Güney'de Kuzey tarafına nispeten daha çok olduğunu, üçüncü ve altıncı iklim bölgeleri arasında kalan yerlerin yaşanabilecek alanlar olduğunu, mamurluğun bu alanlarda başladığını, peygamberlerin bile bu coğrafyalara geldiğini anlatmıştır (İbn Haldun, 2022a, s. 139-145).

Üçüncü iklim yaşamaya ve imar edilmeye en elverişli iklim bölgesidir. Bu iklim bölgesi ılıman iklime sahip olup, tüm iklim ve topoğrafya özellikleri ölçülü ve itidallidir. O dönemde bu iklim bölgesinde bulunan ülkeler, Cebel-i Tarık Boğazı, Rum denizi (Akdeniz), Tarif ve El-Ceziretül Hadra, İbiza Adası, Minorka, Sardunya, Sicilya, Girit, Kıbrıs, Kurtuba, İskenderun, Tarsus, Halep,

Ceyhun ve Seyhun Nehirleri ve Mezopotamya olarak özetlenebilir. İlk yerleşimlerin bu bölgede olduğu belirtmiştir. İklim bir yerleşim yerinin yapı malzemesinden giyim kuşam türlerine, insanların huylarından beslenme düzenlerine kadar herşeyi etkiler. Ilıman iklimlerin toprakları da verimlidir ve yaşamaya elverişlidir. Sahralar ve kırsal alanlar şehirlere göre daha geniştir. Çünkü tarım ve hayvancılık yapmak için daha geniş alanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Şehirler ise daha dar ama daha kalabalık, güvenlik nedeniyle daha sıkışık alanlara kurulumlar (İbn Haldun, 2022a, s. 145-150).

Orta Doğu'da Fas, Tunus; Cezayir'de Rif ve Atlas Dağları, İran'da Zagros ve Elburz Sıradağları kervan geçişlerine elverişli yüksekliktedir, tarım için sulak, korunaklı vadilere sahip ve ova sürüleri için yaz otlaklarına sahiptir. Daha da önemlisi bu sıradağlar kış aylarında Muson rüzgarlarının batıya doğru sürüklediği yağışların önünde engel oluşturmaktadır. Dolayısıyla iklim ve coğrafi şartlar nedeniyle tarıma elverişli alan Nil, Fırat, Dicle- Karun ve Helmand deltasında sınırlı kalmış buralarda suyu çok dikkatli kullanmak ve yönetmek gerekmiştir. Bu nedenle köylüler şehir devletlerin kaynaklarına bağımlı yaşamışlardır (Lindholm, 2004, s. 45-47). Kentsel ve kırsal alanlar arasında en başta mekânsal olarak hacim farkı vardır. Bunun bir nedeni şehir hayatının yerleşik hayat olması ve sınırları belli bir alanda devam etmesidir. Göçbeler ise savaşçı ve göçebe oladuklarından daha fazla bölgeye hükmetmektedir.

Öte yandan bir şehrin coğrafi özelliği şehrin korunaklılığını sağlamalıdır. Şehir çıkması zor bir tepenin üzerine inşa edilmeli veya şehir kuracak yerin etrafı deniz ve ırmakla çevrilmiş olup, şehre ancak köprüden geçilerek girilmelidir (İbn Haldun, 2022b, s. 731-732). Şehir kurarken riayet edilmesi gereken yönlerden biri de şehrin sağlık durumudur. Şehrin havasının hoşluğu ve sağlığa etkisi göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin şehrin havası ve suları hastalıklı ise nüfus çoğalamayacağından o şehir gelişemez (İbn Haldun, 2022b, s. 737 -738). İbn Haldun kentsel mekâna coğrafi özellikleri de ekleyerek bütüncül bakış açısı geliştirmiştir.

Şehirler şehir halkının hayvanlarını otlatmak için gerekli olan çayırıklı coğrafyalara kurulmalıdır. Bu geçimi kolaylaştırır ve hadariliğe geçişi hızlandırır. Bunun için şehir bir nehir kıyısında kurulmalı veya şehir kurulacak yerin hizasında tatlı su kaynakları olmalıdır. Su yerleşikliği sağlayan en önemli faktörlerden biridir. Bir diğer husus ormanlardır. Şehirlerin ormanlık alana yakın yerlerde kurulması bir dereceye kadar yapı ve teknik malzeme olarak kullanılabilir ahşaba erişmeyi mümkün hale getirir (İbn Haldun, 2022b, s.738-740). İbn Haldun nasıl bir alanda şehir kurulması gerekir sorusunun üzerinde uzun uzun durmuştur. Burada coğrafi ve iklim koşullarına çok dikkat etmiştir.

Toplumsal Hayat

İbn Haldun'a (2022a, s. 273) göre bedevi ve hadari toplumların hayat tarzlarının farklı olması en başta onların geçinme usullerinin birbirinden farklı olmasından ileri geldiği belirtilmiştir. Dolayısıyla sadece zaruri ihtiyaçlar için çalışmakla lüks ihtiyaçlar için de yaşamak farklı toplumsal yapı ortaya çıkarmaktadır. Aynı zamanda göçebe hayat tarzında sosyal hayat sınırlıdır. Günlük yaşamın daha uzun vakti zaruri ihtiyaçları karşılamaya çalışmakla geçer. Şehir hayatı ise lüks ve konfor sunar.

İbn Haldun devletlerin yükseliş ve çöküşünü sağlayan süreci, iki tür toplum veya sosyal örgütlenme biçimi arasındaki etkileşim ve döngüsel çatışma bakımından açıklamıştır. Hadari ve bedevi toplumların toplumsal yaşamsal farklılıklarını ortaya çıkaran temel etmen geçim ve üretim biçimlerindeki farklılıktır. Bedevi ve hadari toplumlar aynı var olan ve birbiriyle etkileşim halinde olan toplum türleridir. Bedeviler sadece zaruri ihtiyaçları karşılayan geçim türüne sahip olduklarında daha sade yaşam tarzına sahiptir ancak şehirde lükse ve şatafatın farkındadır. Bu nedenle her bedevi topluluk hadari topluma dahil olmak ister (Alatas, 2020, s. 53-54). Hadari toplumların toplumsal yapısını umran ve refah biçimlendirmektedir.

İbn Haldun (2022a, s. 281-282), kendi güvenliklerini sağlamak zorunda kaldıkları ve daha

zor hayat şartlarına sahip oldukları için bedevilerin hadarilere göre daha cesur olduğunu ifade etmiştir. Şehirde yaşayanlar için güvenlikten sorumlu olan meslekler vardır, şehirli kendilerini korumak zorunda değildir. Bu nedenle zamanla cesaretlerini yitirirler. Aynı zamanda şehirde yaşayanlar politik örgütlü bir yönetim yapısına uyum sağlamak zorundadır. Bu da onları daha fazla kurala uymasını gerektirir, sonuçta hadari toplumun bedeviliğe özgü olan hırçın, savaşçı kişisel özellikleri değişir.

Bedevilikte görülen gururlu, cesur ve kişisel bağımsızlık düşkünlük özellikleri bedevilerin geniş alana yayılma zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Herhangi bir şehir devletine bağlı olmadan yaşamlarını sürdüren göçebelerin birbirini koruma ve savunma yetileri çok gelişmiştir. Göçebelerin bu şekilde toplumsal özellikleri karşı karşıya oldukları ekolojik koşullarla ilgilidir (Lindholm, 2004, s. 48-49).

Bedevilerin aksine hadariler konforlu yaşama alışmıştır. Bu durum şehirdeki ürün çeşitliliği ve refahla ilgilidir. Şehirde emeğin artmasıyla bunun değeri olan servet çoğalır. Hadariler zenginlik göstergeleri olarak evleri süslemeye, güzel giyimler giymeye, ev eşyasını güzelleştirmeye, hizmetçiler ve binek hayvanları kullanmaya yönelik alışkanlık geliştirir. Şehirde artan refah neticesinde yeni alışkanlıklar, sunumlar artar; iş ve sanat pazarı hareketlenir. Bir şehir umran itibarıyla ne ölçüde ileri olursa o şehir halkının refahı o nispette ileri olur ve bu mukayese edilen iki şehirdeki bütün sınıflarda bir tek seviye halinde ortaya çıkar: umranı ileri olan şehrin hakimi, tüccarı, sanatkarı, esnafı, kolluk kuvveti vd. ile birlikte milli gelir daha fazladır. Milli gelir arasındaki fark tüm meslek sınıflarına yansır (İbn Haldun, 2022b, s. 765-766).

Şehirde iş ve meslek çeşitliliğine bağlı ticaret hacminin geniş olması başka şehirlerden ziyaretçi çekeceği için şehrin kültür seviyesi artar. Bu kültürel gelişmişlik şehrin merkezine doğru artar (İbn-i Haldun, 2022b, s. 780-781). Şehirdeki kültürü artıran bir başka etken hüner ve zânaata dayalı geçinme usullerinin şehirde daha fazla olmasıdır. Zanaatlar dayalı meslekler, basit değil komplekstir; bilgiye muhtaç olup, düşünmek ve incelemekle elde edilir. Bu sebeple hüner ve zanaat şehir halkına mahsus bir meslektir (İbn-i Haldun, 2022b, s. 810).

Toplumsal yapı özellikleri arasında hadarilerin farklı soylardan oluşması da önemlidir. Bedevi toplumlar neredeyse aynı soy ve akrabalığa bağlı olurken hadari toplumlarında neseb karışmıştır. Tek bir kabileden bir şehrin oluşması görülmesi muhtemel durum değildir. Nesebinin başka neseblerle karışmasını istemeyenler göçebelik ve kabile hayatını bilinçli olarak korurlar. Şehirleşme ise farklı kabilelerin ve neseplerin bir arada yaşadığı yerdir (İbn Haldun, 2022a, s. 290-292). Kentsel dayanışma genellikle sonradan kurulan sosyal ilişkilere yani evlilik ve aileden oluşan yapıya dayanır. Bedevi kabileci yönetimlerde soy bağı ve neseb birliği çok önemlidir. Hatta kan bağı ve soy birliği siyasi ittifakları sağlamak ve kuvvetlendirmek için kabilelerde uydurulabiliyordu. Müslüman dünyada toplulukların statülerini yükseltmek için Arap yarımadasından geldiğini iddia etmesi yaygındı (Irwin, 2021, s. 113). Şehir toplumu soy bağını aşan bağlara sahiptir. Şehirleşme kozmopolitliği getirir. Kırsal hayat için çok önemli olan aynı "kan"ı taşımak şehir yaşamı için o kadar önemli ve gerekli değildir. Şehir kasaba ve köylerden daima göç alır ve toplumsal yapısı çeşitlenir.

Nüfus

Nüfus kent tarihinde şehir ve köy ayrımının en eski kriterlerinden biridir. İbn Haldun da şehir nüfusunun bedevi nüfustan kalabalık olduğunu sık sık tekrar etmiştir¹. Bunun sebebi her bedevinin hadari olmak istemesi ve şehirlerde refahın fazla olmasıdır. Şehirlerin nüfusunun daha fazla olduğunu pek çok örnekte gösterir. Göçebelikten ve köyden kente göçe dair bir süreç çizer, kısmen başka şehirlerden geldiğine de değinmiştir. Bunlar nüfusu artıran sebeplerdir.

¹Bkz. İbn-i Haldun, 2022b, s. 730, 739, 771, 765 ve İbn-i Haldun, 2022a, s. 291-292, 347.

Bir şehrin nüfusu ne kadar çok olursa şehir o kadar zengin olur. Şehir koşulları emeğin uzmanlaşmasına imkan verir ve eğer sonuçta emek zorunlu olandan fazla üretirse bu kâr ve rahat yaşam lüks getirecektir (Irwin, 265). Zengin şehirler göç alır ve nüfusu artar. Aynı zamanda umrana erişmiş şehirler yaşama en elverişli coğrafyaya sahip olduğu için hastalıklar az olur, nüfus çoğalır.

Mimari ve Barınma

İbn Haldun'a göre bina ve şehir mimarisi yerleşiklik, şehirleşme, devletin ömrü ve gücü, sanat, iş bölümü ile ilgilidir. Göçebe hayat tarzında evler sadece barınma ihtiyacını karşılar. Şehir ve kasabaların kuruluş aşamasında binalar az olur. Genellikle taş, kireç ve alçı gibi binaları yükseltmek için gereken yapı maddeleri süslemek için gereken cam, su mermeri, sedef, parlak ve düz taşlar bulmak da zor olur. Bundan dolayı ilk önce bu şehirlerin binaları iptidai ve yapılarda kullanılan maddeler de basit olur. Şehrin umranı büyüyüp nüfus çoğaldıktan sonra yapı malzemesi ve binalar çoğalır (İbn Haldun, 2022b, s. 761-764).

Weber (2012, s. 87) de benzer şekilde şehirlerde büyük binaların çokluğu ve birbirine yakın ya da bitişik yapıldığına dikkat çekmiştir. Bunun nedeni nüfusun kalabalık olması ve şehrin halkının en yaşanabilir yerde mesken edinmek istemesidir. Ayrıca mesleklerin birbirine kolaylıkla ulaşması gerekir. Şehirde yapılar bitişik ya da çok yakın yapılır. Kümeleşmiş yapılar şehirlerin özelliğidir. Hatta şehri ev kümelenmesi olarak tanımlamış, şehirdeki merkezileşmeyi binalar bağlamında açıklamıştır. Lefebvre (2014, s. 112) de kentte merkezileşmiş noktaların, pazar yeri, ticaret alanları, yollar, sokaklar, yayaların sıklıkla bulunduğu alanlar, kalabalıklar, yan yana üst üste yığılmış binalar şeklinde tarif etmiştir. Kent mimarisi, şehre yüksek bir yapıdan bakıldığında tüm bunlar izlenebildiğinde ortaya çıkan kent formudur. Kent merkezi bu unsurlarıyla kent hareketliliğini etrafında toplar.

İnsanlar belli bir refah düzeyine ulaştınca ilk istedikleri lüks yerleşiklik ve daha rahat evlerdir. Bu evler içinde oturmak üzere bina edildiği için yapılırken zararları önlemek ve hayati menfaatleri kolaylaştırmaya yardım edecek sebepleri göz önünde bulundurmak gerektirir (İbn Haldun, 2022b, s. 737). Bina inşa etmek ve şehir kurmak refahın gereği olarak hadari özelliklerdendir. İnsanlar göçbelikten sonra yerleşik hayat yaşamaya başlarlar. Tarihteki büyük yapılar yerleşim yerleri, Göbekli Tepe'de olduğu gibi, şehirleşme ve yerleşiklik göstergesidir. Orta Çağ'da bir şehir için mimarisinin çokluğu ve ihtişamı oldukça önemlidir. Hanlar, hamamlar, konaklar çarşılar mabetler saraylar dükkanlar bu mimariler arasındadır. Bedevilikte evler sadece barınma ihtiyacını karşılarlarken şehir yaşamında konfor ve kimlik sunar.

Karşılaştırma ve Tartışma

İnsanların bir arada yaşadıkları yerlerin zamanla kentsel mekâna evrilmesi bazı hususlara bağlıdır. En başta yerleşik hayatın meydana gelebileceği yerin mutlaka iklim ve coğrafi özellikleri bakımından yaşanabilir özellikte olması gerekmektedir. İbn Haldun (2022a, s. 132-133) tarafından yedi iklim bölgesine ayrılan dünyanın insan yaşamı için en elverişli bölgeleri üçüncü ve altıncı iklim bölgeleri arasında kalan bölgelerdir, geri kalan taraflar çok soğuk ve çok sıcak iklim olduğundan yaşama elverişliliği düşüktür. Buna uygun olarak İbn Haldun, (2022a, s. 168) ilk insan yerleşimlerinin dördüncü ve beşinci iklimi kapsayan Akdeniz ülkeleri ve Mezopotamya'da kurulduğunu ifade etmiştir. 14. yüzyıl da bu bölgelerde gelişmiş ve kalabalık şehirler kurulmuştur. Örneğin Roma İmparatorluğu bir Akdeniz medeniyetidir ve yaşanabilir iklim bölgesinde yüzyıllarca hüküm sürmüştür (Pirenne, 1982). Bir arada yaşama dair ilk kalıntıların Mezopotamya havzasında yoğunlaşması (Mumford, 2013, s. 32-33) yaşanabilir iklim ve coğrafya özelliğini doğrulamaktadır.

İbn Haldun insanın yaşam çevresi üzerinde uzun durmuş, yaşama elverişli alanları detaylıca tanımlamıştır [Bkn. İbn Haldun, 2022a, s. 130-204.]. İbn Haldun şehir ve iklim bölgeleri konusunda görüşlerini yazmadan önce Kur'an'dan ayetler örnek göstermiştir. Allah'ın dünyayı yarattıktan sonra

insanı dünyayı mamur kılmak için vazifelendirdiğini belirtmiştir (Bakara 2/30) (İbn Haldun, 2022a, s. 130). Bu noktada kent ilk olarak insan tarafından üretilmiş bir mekândır. Şehir kurmaya ve umrana erişmeye manevi bir anlam yükleyen İbn Haldun, insanın yaşadığı mekân birimini şehirleştirmeye uygun fitratta olduğunu kabul etmektedir. Bu görüşe göre insanın doğayı biçimlendirmesi ve insan yaşamına uygun mekân birimi haline getirmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda Bookchin (2014, s. 87) henüz şehirleşmemiş doğal bölgeleri, insanların hayatta kalabilmek ve refaha erebilmek için biçimlendirmesini, doğaya hükmetme olarak ele almış ve insan-doğa arasında hiyerarşik ilişki kurduğu gereğiyle eleştirmiştir. Bookchin (2014, s. 90-92), bunu insanın doğadan kopuşu ve yabancılaşması olarak nitelendirmektedir. Bunun karşılığında insanın doğayla kuracağı ilişkisinde doğanın bir parçası olduğunu; hem etkileyen hem de etkilenen konumda olduğunu belirtmiştir. Diğer bir ifadeyle doğal alanların zorunluluk bölgesi olması, insanın bu bölgelerde ya doğaya boyun eğerek uyum sağlamaya çalışması ya da doğaya tahakküm etmesi gerektiği görüşünü reddetmiştir.

İbn Haldun (2022a, s. 196) yaşama elverişliliği düşük olan bölgelerin insan sağlığını olumsuz etkileri bağlamında insanı doğa karşısında etkilenen olarak konumlandırırken, hiyerarşik bir bakış açısı geliştirmeyerek Bookchin'e yaklaşmıştır. Buna karşın yaşama elverişli alanlarda yerleşiklik, şehir kurması, imar etmesi konusundaki ısrarcı mekânsal tanımları ise doğayı etkileyen konumdadır. Dahası Kuran'dan ayetlerle destekleyerek insanın dünyada imar edebileceği bölgeleri ona Allah'ın ihsan ettiği yorumunu yaparak, doğayı imar edilmiş kentsel mekân haline getirmeyi insalara görev olarak yüklemektedir. Bu anlamda ise Bookchin'den tamamen ayrılmak, tam da Bookchin'in eleştirdiği gibi insan-doğa ilişkisinde insanı ya doğa karşısında çaresiz ya da doğaya tahakküm eden konuma getirmektedir.

Kentsel mekân kıyaslamasında ikinci özellik yerleşik-göçebe toplumların geçim ve üretim biçimlerinin farklı olmasıdır. Bedeviler avcılık, hayvancılık ve kısıtlı tarım vasıtasıyla zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak üretim kapasitesine sahiptir. Bu nispette giyim-kuşam, yeme içme ve barınma tarzları hadarilerden farklıdır ve tür bakımından kısıtlıdır. Öte yandan hadarilerin yaşam alanlarında ticaret ve pazarlar vardır. Sanat ve zânaata dayalı farklı meslekler vardır. Şehir yaşamının en belirgin özelliği ihtiyaçtan fazlasının elde edilebileceği geçim ve üretim sisteminin gelişmiş olmasıdır (İbn Haldun, 2022a, s. 121-125). Bu özellik modern şehirlerin de en belirgin özelliği olup, tarih boyunca büyük şehirlerin daha büyük pazar yerlerine sahip olmasıyla perçinlenmiştir. İslam şehirleri ulu camiler etrafında konumlandırılan pazar yeriyle gelişen kentsel mekâna sahiptir. Weber -her ne kadar Orta Doğu'daki kabilecilik anlayışının gerçek anlamda bir şehir oluşturma önünde engel olarak görse de- şehrin pazar yeri olduğunu belirterek şehrin ekonomik karakterinin belirleyiciliğine vurgu yapmıştır (Weber, 2012).

Kent ve köyün üretim biçimleri ve ekonomik yapısının farklı olduğunu; şehirlerin ekonomi ve ticaret hacminin daha gelişmiş olduğuna dair görüşü İbn Haldun ile kavramsal bakımdan en fazla yaklaşan teorisyen Weber'in şehir pazar yeridir görüşüdür. Modern kent teorisyenlerinden Castells (2020) ve Harvey (2015) kenti ekonomik karakterin biçimlendirmesini kapitalizm eleştirileri bağlamında yapmışlar, şehirdeki sınıf çatışmalarının temelini ekonomik eşitsizlik olduğunu vurgulamışlardır. Burada şehirlerin köyden farklılaşan ekonomik karakterinin vurgulaması noktasında İbn Haldun ile yaklaşmaktadır. Ancak İbn Haldun şehirlerin ekonomik yapısının şehirlere refah ve zengilik getirmesine bir sınıf çatışmasına değil aksine zengiliğin genel dağılımına, bütün halinde zenginleşmeye işaret etmiştir. Daha sonra bu zenginlik ve refahın israf edildiğinde devlet veya şehirleri çöküşe götürürken yine bütünün çöküşünden bahsetmiştir (İbn Haldun, 2022a, s. 365; 2022b, s. 785).

Şehrin ekonomik karakteri, şehir mekânının pazarlar, tacirler, zânaat atölyeleri, sanat gösteri yerleri gibi gereksinimlerle donatılmasını gerektirir. İbn Haldun (2022b, s. 737) şehirlerde kurulan binaların tümünün bireylere özgü olamayacağını bunlardan bir kısmının ortaklaşa kullanılan kamu

kurumları olduğunu ve şehirde oturan herkesin bunlardan yararlandığını ifade etmiştir. Dolayısıyla şehirlerin oluşumu ve kasabaların kuruluşu için mutlaka hanedanlık ve mülk gereklidir (Uludağ, 2001: 390). Buna en uygun örnekler Eski Yunan kentlerinde şehir, düşünce, sanatın kentsel mekânda somutlaşmasında görülür (Kayıkçı, 2007, s. 150).

Sanat ve zanaatın şehirde gelişmesi, şehirde insanların daha lüks ve modaya uygun kıyafetler tercih edebilmesi konusunda 14. yüzyıl düşünürü İbn Haldun ile 20. yüzyıl düşünürü Simmel (2017) arasında muazzam bir benzerlik vardır. İbn Haldun (2022a, s. 107) şehirde üretim ve ticaretin canlı olması, hadarilerin refah seviyelerinin yüksek olması gibi sebeplerle hadarilerin daha güzel kıyafetlere daha gösterişli evlere sahip olacağını belirtmiştir. Bedevilikten hadariliğe geçişte artan refah seviyesi zaruri ihtiyaçlardan başka lüks gereksinimleri de karşılamaya elverişli hale gelir (İbn Haldun, 2022b, s. 764-774). Simmel (2017) benzer olarak modanın yalnızca şehir yaşamında bir gereklilik olduğuna, modanın kapitalizmin çimentosu gibi çalıştığına, modanın refah düzeyine hitap ettiğine ve bireylerin refah düzeylerini artırma isteğinde belirleyici olduğuna dikkat çekmektedir.

Bedevilikten hadariliğe geçiş, refahın artması şehirlerde nüfus ile birlikte ilerler. İbn-i Haldun'a göre en zengin şehirler en kalabalık şehirlerdir. Nüfus ve kentsel mekân hacmi asimetriktir. Şehirlerin mekânsal boyutu daha dar iken nüfusu fazla; göçebelik alanları daha geniş iken nüfus seyrek (İbn Haldun, 2022a, s. 321). Şehirleşme ve hadariyetle birlikte nüfusun da artması en çok şehirdeki üretim, iş olanakları ve refahla ilgilidir. Şehir koşulları emeğin uzmanlaşması için elverişlidir. Sonuçta emek zaruri ihtiyaçtan daha fazlasını üretir ve emek sadece kazanç değil kar da getirir. İbn Haldun bunu emek-değer teorisine benzer yolla açıklamıştır (Irwin, 2018, s. 265). Nüfusun yoğunluğunun şehirlerde toplanması ve şehir mekânının daha dar olduğu için kalabalık görünmesi günümüz nüfus yoğunluğu formülasyonuna işaret etmektedir.

Pirenne (1982) Orta Çağ'da ticaretin ve teknolojinin kentsel gelişim için evrenselliğini vurgularken sadece Batı'nın kent tarihini incelemektedir. Oysa aynı dönemde İslam uygarlığının yükselmesine bağlı olarak, Batı'nın Akdeniz'deki egemenliğinin sınırlandığı süreçte, gelişmiş Doğu kentleri bulunmaktadır. Kalabalık nüfusa sahip İslam kentleri, sulamada zamanın en son teknolojisini kullanma ve ticaret yollarını kontrol etmesi bakımından güçlü kentlerdir (Güler, 2018, s. 15). Örneğin Orta Çağ'da üç büyük metropol şehir İstanbul, Endülüs ve Bağdat bilim, sanat, ticarete ileri gitmiş gelişmiş şehirlerdi. 12. yüzyılda Endülüs'ün kültür ve siyasi merkezi olan Kurtuba, 113 bin ev, 21 dış mahalle, 70 kütüphane ve kitapçı dükkanları, cami ve sarayları ile büyük bir üne sahipti. Bu dönemde bir çok altyapı hizmetlerinin tamamlamış olan Kurtuba'da yolların büyük bir kısmı taş kaplama ve geceleri sokakları aydınlatan Makkari denilen lambalara sahipti. Aynı yıllarda Londra'nın en kalabalık sokaklarında bir aydınlatma bulunmazken hamam kültürü barbarlık olarak kabul edilmiştir (Büyük İslam Tarihi, 536).

Gimpel (1996, s. 2-10), Orta Çağ insanının makinelerle hiç de yabancı olmadığını anlatarak; su değirmenlerinin, basit taşıma arçlarının, kaldıraçların ve mühendislik mesleğinin Orta Çağ'da pek çok kentte yaygın olarak kullanıldığına yer vermiştir. Günümüzün petrolü neyse Orta Çağ'da da su oldur diyen Gimpel (1996), Orta Çağ kentlerinin su gücüyle çalışan fabrikalardan oluştuğu anlatmıştır. Benzer olarak İbn Haldun (2022b, s. 732-733) da su kemerlerine, su yollarına ve bunların daha gelişmiş devletlerde daha estetik ve ihtişamlı inşa edilmesine, mühendislik mesleğine ve yerleşiklik için suyun önemine dikkat çekmiştir. Bunların kentsel mekânı biçimlendirmesini ele almıştır. Gimpel (1996) Orta Çağ Batı kentlerinin su gücüne dayalı makinelerine ve suyun kentsel mekândaki yerine dikkat çekerken Doğu kentlerine hiç değinmemiştir.

Kent kuramları, kentin mekânsal biçimiyle kentteki toplumsal süreçleri bağdaştırmalıdır. Diğer bir ifadeyle kent sosyolojisi ile mekânsal bilinç ve coğrafi özellikler kent tanımında bağdaşmalıdır (Harvey, 2013, s. 28). İbn Haldun'un bedevi toplulukların hadari toplumlara evrilmesi süreci, toplumsal ve şehirleşme bağlamında mekânsal bazda ele alması ve bu evrimi coğrafi koşula bağlı oluşturması bir kent kuramı ortaya koyduğuna işaret etmektedir. İbn Haldun'un araştıran Irwin

(2021, s. 87), Onun hem şehir hem de göçebe hayatı deneyimlediğini, gözlem yaptığını, çölün ortasındaki yerleşimlerde ve yaylalarda yaşayan Berberi ve Arap kabilelerle yürütülen müzakerelerin uzmanı haline gelmiş biri olduğunu belirterek; İbn Haldun'un "şehrin arka bahçesindeki hayatın tecrübelerinden de çok şey öğrenmiş" olduğunu belirtmiştir. Hassan (2010) ise İbn Haldun toplumsal olayları illiyet bağlı yaklaşımla neden-sonuç ilişkisi kurduğu metoduna dikkat çekmiştir. Bunlara dayanarak İbn Haldun hadariyet kavramıyla kent kuramı oluştururken nesnel metot kullanmıştır.

İbn-i Haldun, kentlerin ekonomik özelliği bakımından en fazla Weber'le; kentlerin idari ve ekonomik gelişmişliği bakımından en fazla Pirenne'le, kentlerin toplumsal özelliği bakımından Lefebvre ve Simmel'le, mimari, iş bölümü ve meslekler bakımından Weber, Lefebvre, Simmel ortak görüşlere sahiptir. Kentin tarihi ve bugünü ele alan bu teorisyeler ile Orta Çağ düşünürü İbn Haldun'un kentsel mekân konusunda ortaklık bulunması; Lefebvre (2014)'nin "kentsel mekân sosyalist bir ülkede farklı başka ülkelerde farklı tanımlanamaz, kent sorunsalı, ideoloji ve kurum olarak şehircilik ile genel bir eğilim olarak kentleşme dünya çapında geçerlidir", görüşünü destekleme birlikte bu çalışmada incelenen Batılı teorisyenlerin İbn Haldun'a atıf yapmaması dikkat çekicidir.

Her ne kadar İbn Haldun'un bedevi hadari ayrımı modern öncesi devlet ve şehirlere ait olsa da bu onun modern devlet ve şehir oluşumuna dair bilgiler içermediği anlamına gelmemektedir (Alatas, 2020, s. 255). Batı literatürüyle bunca benzerlik taşımasına rağmen İslam coğrafyasından olan İbn Haldun'a atıf yapılmamıştır (Irwin, 2021; Meriç, 2015, s. 276). Oryantalizmin en belirgin özelliği Doğulu olarak nitelenen teorisyenlerin görmezden gelinmesidir ve İbn Haldun modern sosyolojinin teorik inşası sürecinde görmezden gelinmiştir. Dolayısıyla sosyolojinin teorik dayanaklarında Avrupamerkezcilik söz konusudur (Alatas, 2020, s.13). Bunun nedeni olarak sosyoloji ve kentbilim literatürüne hâkim olan Batı düşünürlerinin, Haçlı Seferlerinden sonra Doğu'ya kaybolan ilgisinin 1800'lü yıllarda sömürgecilik nedeniyle yeniden başlamış olması gösterilmektedir (Irwin, 2018, s. 292; Uludağ, 2001, s. 71).

Sonuç

İbn Haldun'a göre kentsel mekân; geçim biçimi tarım ve hayvancılık olmayan, ihtiyaçtan fazla üretim hacmine sahip, iş bölümü ve meslek çeşitliliği olan, nüfusu kalabalık ve refah seviyesi yüksek, yönetim biçimi hükümdarlık olan, asabiye bağları kuvvetli, modanın ve şatafatın toplumsal hayatı ve mimariyi şekillendirdiği, coğrafi ve iklim bakımından yaşamaya en elverişli mekândır. Kentsel mekân ekonomik bağımsızlığı elde edebilmiş mekândır. Şehir hayatı yerleşiklik ve sabit bir alanı gerektirir. Bu tanımlamalar çalışmada incelenen Batılı eserlerle örtüşmektedir.

Çalışmanın elde ettiği sonuç, incelenen Batılı eserlerle İbn Haldun'un kentsel mekân özellikleri kıyaslandığında yedi temadan altısında benzer betimlemeler görülmüş olmasıdır. Benzeyen bu özelliklerden toplumsal yapı bakımından vurgu farkı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Buna göre incelenen Batılı eserlerde betimlenen kentin özgürlükler, fikir ve sınıf çatışmalarının mekânı olma görüşü kent toplumunu kırsal yaşamdan ayırıştırırken, ikincil ve özgürlüğe dayalı insan ilişkilerine işaret etmektedir. Buna karşın İbn Haldun'a göre kent toplumu özgürlüklerini artırmak için değil refahını artırmak için hadarileşmektedir. Kent toplumu, hükümdarın hakimiyetinde, uyumlu ve cesaretini kaybetmiş kimselerdir. Yapılan kıyaslamada benzemeyen özellik coğrafi ve iklim özelliklerinin kentsel mekâna etkisidir, incelenen Batılı eserlerde betimlenmemişken İbn Haldun'da genişçe ele alınmıştır.

İbn Haldun her köy topluluğunun sonunda şehirleşme evresine geçmek istediği ön kabulüne sahiptir. Bu varsayımın bugün geçeli olduğu tartışmalıdır. Tersine göçün de yaşanabilmesi bu varsayımı genel geçer olmaktan uzaklaştırmaktadır. Her ne kadar birden fazla kentsel mekân özelliği sıralansa da incelenen Batılı eserlerde ve İbn Haldun'da en belirgin özellik kentlerin ekonomik özelliğidir. Kentlerin ekonomik özelliği; ticaret, pazarlar, refah ve zenginlik, mesleklerin gelişmesi ve çeşitlenmesi, kültürel gelişme, nüfus artışı, iş bölümü, mimari parametreleriyle yakından

ilişkilidir. Bu parametreler ise kentsel mekâna karakteristik özellik oluşturur unsurlardır.

Günümüzde bir yerin şehir/belediye/il olabilmesi yani resmi olarak kentsel mekân kabul edilebilmesi için başta nüfus kriteri olmak üzere kendine yetebilecek ekonomik ve yönetsel kapasiteye erişmesi gerekli görülmektedir. Türkiye’de 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ile 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunlarının birinci maddelerinde, nüfus, idari örgütlü yapı ve ekonomik kriterlerle iller/büyükşehirler tanımlanmıştır. Öte yandan Türkiye’de bir yerin resmi olarak kentsel mekân kabul edilmesi bir kamu politikası aracı olarak da kullanılmakta; kalkınma, bayındırlık ve güvenlik gibi nedenlerle şehir olmanın hak ve avantajlarından faydalanabilmesi için destekleyici kararlar alınabilmektedir. Bu satsede kentsel mekân ilan edilen yerin kamu politikalarıyla gelişmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte ekonomik, demograif ve idari koşulları dikkate alınırken mekâna özgü coğrafi ve iklim koşulların göz ardı edilmesi ağır sonuçları meydana getirmektedir. Deprem bölgeleri, dere yatağına kurulan mahalleler bunun en çarpıcı örnekleri olup; kentsel mekânın taşıdığı/taşıması gereken özelliklere bütüncül bakış açısı gerektirmektedir.

References

- Alatas, S. F. (2020). *İbn Haldûncu sosyoloji*. (Çev. Kamuran Gökdağ ve Enes Ateş). Küre Yayıncılık
- Alkan, A. ve Duru, B. (2002). 20. yüzyılda kent ve kentsel düşünce. Alkan, A. ve Duru, B. (Ed.). 20. yüzyıl kenti içinde (ss. 7-25). İmge Kitabevi.
- Al-Rebholz, A. (2017). *Kent kuramları: klasikler ve çağdaşlar*. Talas, M. ve Yiğit, E. (Ed.), Kent sosyolojisi içinde (ss. 135-164). Lisans Yayıncılık.
- Arslan, A. (2025). *İbn-i Haldun*. Alfa Yayınları.
- Bookchin, M. (2014). *Toplumsal ekolojinin felsefesi*. (Çev. G. Rahmi Ögdül). Sümer Yayıncılık.
- Bumin, K. (2013). *Demokrasi arayışında kent*. Çizgi Kitabevi.
- Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi (1988). 4. Cilt, 530-536. Çağ Yayınları.
- Castells, M. (2020). *Kent, sınıf, iktidar*. (Çev. Asuman Türkün). Phoenix Yayınevi.
- Childe, V.G. (1950). The urban revolution. *The Town Planning Review*, 21(1), 3-17.
- Durkheim, E. (1982). *The rules of sociological method*. (Fransızca'dan İngilizceye Çev. W. D. Halls). The Free Press.
- Duverger, M. (2002). *Sosyal bilimlere giriş*. (Çev. Ünsal Oskay). Bilgi Yayınevi.
- Gimpel, J. (1996). *Orta Çağ'da endüstri devrimi*. (Çev. Nazım Özüaydın). TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları
- Görmez, K. (1997). *Yerel demokrasi ve Türkiye*. Vadi Yayınları.
- Güler, H. (2018). Ortaçağ'da kent birimi olarak Roma: ekonomik ve sosyo-kültürel yapı. *Akademik Bakış Dergisi*, 66, 12-23.
- Harvey, D. (2013). *Sosyal adalet ve şehir*. (Çev. Mehmet Morali). Metin Yayınları.
- Harvey, D. (2015). *Kent deneyimi*. (Çev. Esin Soğancılar). Sel Yayıncılık.
- Hassan, Ü. (2010). *İbn Haldun metodu ve siyaset teorisi*. Doğu Batı yayınları
- İbn-i Haldun (2022a). *Mukaddime I*. (Çev. Arslan Tekin). İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- İbn-i Haldun (2022b). *Mukaddime II*. (Çev. Arslan Tekin). İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Irwin, R. (2021). *İbni Haldun*. (Çev. A. Yılmaz). Alfa Yayınları.
- Kayıkçı, M. (2007). *Düşünce-mekân ilişkisi bağlamında Eski Yunan'da kent*. Mengi, A. (Ed.), Kent ve politika antik kentten dünya kentine içinde (ss. 147-159). İmge Kitabevi
- Keleş, R. ve Mengi, A. (2021). *Kent hukuku*. İmge Kitabevi.
- Keskinok, Ç. H. (1988). Kentsel mekan yaklaşımlarına bir örnek: Castells. *ODTÜ MFD*, 8(1), 67-75.
- Lefebvre, H. (2014). *Kentsel devrim*. (Çev. Selim Sezer). Sel Yayıncılık.
- Lindholm, C. (2004). *İslami Ortadoğu* (Çev. Balkı Şafak). İmge Kitabevi.
- Lynch, K. (2016). *Kent imgesi*. (Çev. İrem Başaran). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Metin, O. ve Ünal, Ş. (2022). İçerik analizi tekniği: İletişim bilimlerinde ve sosyolojide doktora tezlerinde kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 273-294.
- Meriç, C. (2015). *Işık Doğudan gelir*. İletişim Yayınları

- Mumford, L. (2013). *Tarih boyunca kent*. (Çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun). Ayrıntı Yayınları.
- Önal-Hoşkara, Ş. (20027). *Anadolu-Türk kentlerindeki kentsel mekânlara-meydanlara fonksiyonel bir bakış*. Mengi, A. (Ed.), Kent ve politika antik kentten dünya kentine içinde (ss. 251-221). İmge Kitabevi
- Pirenne, H. (1982). *Ortaçağ kentleri*. (Çev. Şadan Karadeniz). Dost Kitabevi Yayınları.
- Simmel, G. (2017). *Modern kültürde çatışma*. (Çev. Tanıl Bora, Utku Özmkas, Nazile Kalaycı, Elçin Gen). İletişim Yayınları.
- Sjoberg, G. (1955). The preindustrial city. *American Journal of Sociology*. LX, 438-445.
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik düşüncenin kısa tarihi*. (Çev. Osman Akınhay). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tönnies, F. (2001). *Community and civil society*. (Almanca'dan İngilizceye Çev. Jose Harris ve Margaret Hollis). Cambridge University Press.
- Tuna, K. (2013). *Şehir teorileri*. İz Yayıncılık.
- Uludağ, S. (2001). *İbn-i Haldun üzerine araştırmalar*. Dergah Yayınları.
- Uludağ, S. (2007). *Mukaddime İbn Haldun*. Dergah Yayınları.
- Yetişkul, E. (2020). Kentler ve yeni kentsel kuramlar: kentleşmeyi merkezine alan üç kuram üzerine. *Planlama*, 30 (3), 332-341.
- Weber, M. (2012). *Şehir modern kentin oluşumu*. (Çev. Musa Ceylan). Yarın Yayınları.

ETHICAL DECLARATIONS**Research and Publication Ethics**

I declare that this article is an original work and was prepared in accordance with the principles of scientific research and publication ethics. The article has not been published elsewhere and is not currently under review by another journal.

All sources used in the study have been cited in accordance with academic standards. I declare that the study does not contain plagiarism, fabrication, falsification, or manipulation of data, and that the research findings have been presented in accordance with the principles of scientific integrity.

Author Contributions

The author single-handedly designed, conducted, and analyzed the study and prepared the report for this article. I have reviewed and approved the final version of the article and agreed to its publication.

Conflict of Interest

I declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript.

Funding

This research did not receive any specific grant, financial support, or funding from any public, commercial, or non-profit funding agencies.

Artificial Intelligence (AI) Usage Disclosure

During the preparation of this manuscript, artificial intelligence tools may have been used solely for limited purposes such as language editing, translation assistance, and stylistic improvement. Any AI-assisted translations or language corrections were carefully reviewed and verified by the author. Artificial intelligence tools were not used to generate the core scientific content, research design, analysis, or scholarly conclusions. All academic responsibility for the content of the manuscript rests entirely with the author.

Copyright and Permissions

I confirm that all necessary permissions for copyrighted materials have been obtained where required and that the manuscript does not violate any intellectual property rights.

Author Approval

I confirm that they have read and approved the final version of the manuscript and consent to its submission and publication.

ETİK BEYANLAR**Araştırma ve Yayın Etiği**

Bu makalenin özgün bir çalışma olduğunu ve bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hazırlandığını beyan ederim. Makale daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış olup başka bir dergide değerlendirme sürecinde değildir.

Çalışmada kullanılan tüm kaynaklar akademik kurallara uygun biçimde atıflanmıştır. Çalışmanın intihal, veri uydurma, veri tahrifi veya manipülasyon içermediğini; araştırma bulgularının bilimsel dürüstlük ilkelerine uygun şekilde sunulduğunu beyan ederim.

Yazar Katkısı

Çalışmanın tasarlanması, yürütülmesi, analizi ve makalenin raporlama aşamasını tek başına yürütmüştür. Makalenin son hâlini okuyup onayladım ve yayımlanmasını kabul ettim.

Çıkar Çatışması

Bu makalenin yayımlanmasına ilişkin herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan ederim.

Finansal Destek

Bu araştırma herhangi bir kamu kurumu, ticari kuruluş veya kâr amacı gütmeyen kuruluş tarafından finansal olarak desteklenmemiştir.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı

Makalenin hazırlanması sürecinde yapay zekâ araçlarından yalnızca dil düzenleme, çeviri desteği ve anlatım iyileştirmesi amacıyla sınırlı ölçüde yararlanılmıştır. Yapay zekâ araçları tarafından yapılan çeviri ve dil düzenlemeleri tarafımdan dikkatle kontrol edilmiştir. Yapay zekâ araçları çalışmanın bilimsel içeriğinin, araştırma tasarımının, analizlerinin veya akademik sonuçlarının oluşturulmasında kullanılmamıştır. Makalenin içeriğine ilişkin tüm akademik sorumluluk bana aittir.

Telif Hakları ve İzinler

Telif hakkı gerektiren materyaller kullanılmışsa gerekli izinlerin alındığını ve çalışmanın herhangi bir fikrî mülkiyet hakkını ihlal etmediğini beyan ederim.

Yazar Onayı

Makalenin son hâlini okudum, onayladım ve yayımlanmasını kabul ettiğimi beyan ederim.